

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií

Diplomová práce

2012

Kateřina Šimová

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií

Kateřina Šimová

Odrodilci, zrádci, vrazi v bílých pláštích
Obraz „Žida“ jako „nepřítele“ v propagandě pozdního stalinismu

Diplomová práce

Praha 2012

Autor práce: **Kateřina Šimová**

Vedoucí práce: **Prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc.**

Rok obhajoby: **2012**

Bibliografický záznam

ŠIMOVÁ, Kateřina. *Odrodilci, zrádci, vrazi v bílých pláštích. Obraz „Žida“ jako „nepřítele“ v propagandě pozdního stalinismu*. Praha, 2012. 104 s. Diplomová práce (Mgr.) Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut mezinárodních studií. Katedra ruských a východoevropských studií. Vedoucí diplomové práce Prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc.

Abstrakt

V období vrcholného stalinismu (1948-1953) došlo k výrazné eskalaci protižidovských projevů sovětského režimu. Ty byly podmíněny řadou faktorů jak povahy vnitropolitické (ideologická diverzifikace intelektuální elity, nárůst židovského nacionalismu, mocenské boje uvnitř nejvyšší nomenklatury), tak zahraničněpolitické (proměna sovětsko-izraelských vztahů, kontext formující se studené války). Předkládaná práce se pokusí popsat, jakým způsobem se tento vývoj odrážel ve své době. Věnuje se proto způsobům konstrukce obrazu „Žida“ v rámci sovětské propagandy a proměnám tohoto obrazu ve sledovaném období. Obecným rámcem pro tuto analýzu bude sloužit obraz „nepřítele“ jako jedna ze základních figur totalitárního ideologického kánonu, přičemž pozornost bude věnována zejména tomu, jakými prostředky a jakým způsobem byl ve sledovaném období tento obraz naplňován významy spjatými s pojmem „Žid“. Hlavním metodologickým rámcem práce bude sémiotická analýza, jejím předmětem pak dvě propagandistické kampaně, které právě v daném období ovládly veřejný prostor. Jedná se o kampaň proti „kosmopolitismu“ z ledna-března roku 1949 a „případ lékařů“ z roku ledna-března roku 1953.

Abstract

The period of late Stalinism (1948-1953) witnessed sharp rise of anti-Jewish animosity and discrimination from the part of the Soviet regime. These tensions were caused by both domestic factors (ideological diversification of Soviet

intellectual elite, escalation of Jewish nationalism, struggle for power among highest nomenclature) as well as international factors (transformation of the Soviet-Israeli relations, rise of the Cold War). The thesis analyzes, how these circumstances were reflected at that time. Therefore it tries to identify, how the image of „The Jude“ was formed by the Soviet propaganda and how it changed in the given time period. As a general framework for this analysis the concept of „The Enemy“ will serve which is considered to be one of the basic elements of totalitarian ideologies. The thesis examines by means of semiotic method two significant propaganda campaigns of that period, namely campaign against the “cosmopolitanism” in January – March 1949 and campaign accompanying “The Doctors’ Plot” during January – March 1953. It would try to identify, how the image of “The Enemy” was connected at that time with the notion of “The Jew”.

Klíčová slova

antisemitismus, kosmopolitismus, obraz nepřítele, propaganda, sémiotika, SSSR, sovětští Židé, stalinismus, studená válka.

Keywords

Antisemitism, cosmopolitanism, enemy image, propaganda, semiotics, USSR, Soviet Jews, Stalinism, Cold War.

Rozsah práce: 182 373 znaků

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 3. ledna 2012

Kateřina Šimová

Poděkování

Děkuji panu profesorovi Reimanovi za jeho cenné rady a připomínky. Děkuji také panu docentu Vykoukalovi za podporu během studia a hlavně svému muži, bez nějž by tato práce vůbec nemohla vzniknout.

Institut mezinárodních studií
Teze diplomové práce

Jméno: Kateřina Šimová
E-mail: katerina.simova@htomail.com
Semestr: LS
Akademický rok: 2009/2010
Obor: Ruská a východoevropská studia
Název práce: Obraz Židů a židovství v rámci protizhidozských kampaní v Sovětském svazu v období vrcholného stalinismu (1945-1953)
Předpokládaný termín ukončení (semestr, školní rok): LS 2010/2011
Vedoucí diplomního semináře: Doc. PhDr. Švec Luboš, CSc.
Vedoucí práce: Prof. PhDr. Michal Reiman, DrSc.
Cíl práce: Cílem diplomové práce je analýza protizhidozského diskursu v období vrcholného stalinismu (1948 - 1953). Antisemitské projevy sovětské moci té doby měly specifickou dynamiku a proměňovaly se v závislosti na několika vzájemně provázaných a podmíněných faktorech, a to povahy vnitropolitické (proces upevňování Staliny mocenské pozice) a zahraničněpolitické (proměna sovětsko-izraelských vztahů, kontext formující se studené války). Vycházely pak z určitého kulturně-společenského a historicky podmíněného klimatu (stereotypy, komplexy, fobie). Práce bude sledovat způsoby konstrukce obrazu "Žida" a "židovství" prostřednictvím nástrojů státní propagandy a jeho proměny v rámci dobového kontextu.
Časové a teritoriální vymezení tématu Práce se věnuje protizhidozským kampaním v Sovětském svazu a je časově vymezena obdobím 1948 – 1953, s přesahy do předchozích a následujících let tam, kde to vyžaduje kontext. Právě v poválečném období stalinský antisemitismus výrazně posílil, nabral novou dynamiku a prošel výrazným vývojem podmíněným vnitro- i zahraničněpolitickými motivacemi a společenskými náladami. Rok 1948 byl z hlediska vývoje vztahu sovětského státu k Židům přelomový, protože právě tehdy došlo s násilnou smrtí Solomona Michoelse a s prvními zatčenými členy Židovského antifašistického výboru k jeho posunu z oblasti administrativně-byrokratické a propagandistické šikany do sféry policejné-represivní. Rok 1953 je pak z hlediska tématu přirozeným mezníkem, neboť právě v období krátce před Stalinovou smrtí antisemitská vlna vrcholí v podobě „případu lékařů“. Časové vymezení práce však zároveň reflektuje obecnou

periodizaci sovětských dějin.

Do sledovaného období spadají tři klíčové mezníky stalinského antisemitismu, a to kampaň proti „kosmopolitismu“, která byla první masovou kampaní s výrazným protižidovským akcentem, proces s vedením Židovského antifašistického výboru (JAK), který byl první policejně-represivní akcí proti osobám židovského původu, a „případ lékařů“, kterým stalinský antisemitismus kulminoval.

Struktura práce a stručná osnova

1. Úvod do problematiky; zhodnocení dosavadních bádání a literatury; metodologický přístup; formulování výzkumné otázky
2. Historický kontext: identifikace klíčových etap a událostí protižidovské kampaně včetně stručné charakteristiky předchozího období 1917-1948; proces proti vedení Židovského antifašistického výboru; kampaň proti kosmopolitismu; případ lékařů.
3. Proměny obrazu "Židů" v projevech státní propagandy, jejich důvody a motivace
4. Závěry

Metodologie práce:

Práce bude pojata jako analýza obrazu "Židů" a "židovství" během antisemitských kampaní v období vrcholného stalinismu, doplněná o historickou kontextualizaci s cílem postihnout dynamiku této problematiky v letech 1948-1953, a to výběrově s ohledem na zásadní mezníky antisemitské kampaně. Na základě studia dobového tisku budou sledovány způsoby konstrukce obrazu "Židů" a "židovství" v souvislosti s antisemitskými projevy té doby. Pozornost bude věnována konkrétním formám kontextualizace Židů jako etnické skupiny, jejich tradic a dějin, role ve světovém ideologickém boji či jejich vztahu k Sovětskému svazu. Hlavní interpretační rovinou pro provedení analýzy bude státně propagandistická politika stalinského režimu s centrem v zesílenému důrazu na nacionální hledisko. V této souvislosti bude sledována specifická podoba figury "nepřítele", která byla v této souvislosti využívána. Hlavním metodologickým rámcem práce bude semiotická analýza.

Výzkumné otázky:

Hlavní:

Jakým způsobem byl v sovětské propagandě v období vrcholného stalinismu konstruován obraz "Žida" a "židovství" a k jakým proměnám tohoto obrazu ve sledovaném období došlo a proč?

Dílejší:

V jakých souvislostech jsou zobrazováni Židé? Jaké významy jejich obraz konotuje?

Jaké charakteristiky jsou užívány jako specifické židovské? Jaké role jsou jim přisuzovány a proč? Jaká argumentace je využívána?

Prameny a sekundární literatura

Prameny:

- výběrově noviny a časopisy ze sledované doby

- Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kul'minacii 1938-1953. (ed.

G.V. Kostyrčenko). Moskva 2005.

- **Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR 1941-1948 : dokumentirovannaja istorija (otv. red. Šimon Redlich). Moskva 1996.**

- **Nepravednyj sud: poslednij stalinskij rasstrel (otv. red. V.P. Naumov): stenograma sudebnogo processa nad členami Jevrejskogo antifašistskogo komiteta. Moskva 1994.**

- **Sovetsko-izrail'skije otnošenija: sbornik dokumentov. Moskva, 2000.**

- **Stalin i kosmopolitizm: dokumenty Agitpropa CK KPSS 1945-1953. (otv. red. D.G. Nadžafov). Moskva 2005.**

Literatura:

- **Grüner, F.: Patrioten und Kosmopoliten: Juden im Sowjetstaat 1941-1953. Köln 2007.**

- **Kostyrčenko, G.V.: Tajnaja politika Stalina: vlast' i antisemitizm. Moskva 2003.**

- **Kostyrčenko, G.V: Stalin protiv "kosmopolitov" : vlast' i jevrejskaja intelligencija v SSSR. Moskva 2009.**

- **Kostyrčenko, G.V: V plenu u krasnogo faraona : političeskije presledovanija jevrejev v SSSR v posledneje stalinskoje desjatiletije: dokumental'noje issledovanije. Moskva 1994.**

- **Medveděv, Ž.: Stalin i jevrejskaja problema : novyj analiz. Moskva 2003.**

- **Pinkus, B.: The soviet government and the Jews 1948-1967 : a documented study. Cambridge 2008.**

- **Redlich, Š.: Propaganda and Nationalism in Wartime Russia : The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948. Boulder 1982.**

- **Rubenstein, J., Naumov, V.: Stalin's secret pogrom : the postwar inquisition of the Jewish Anti-Fascist Committee. New Haven 2001.**

- **Solženicyn, A.: Dvě stě let pospolu. Dějiny rusko-židovských vztahů v letech 1917-1995. Praha 2005.**

- **Švarc, S. M.: Antisemitizm v Sovetskom sojuze. N'ju-Jork 1952.**

- **Vaksberg, A.: Iz ada v raj i obratno: jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu. Moskva 2003.**

Podpis studenta a datum:

1.2.2011

Schváleno:	Datum	Podpis
Vedoucí práce		
Vedoucí diplomního semináře		
Garant oboru		

Obsah

ÚVOD	2
STRUKTURA PRÁCE	4
PŘEHLED LITERATURY A DOSAVADNÍHO BĀDÁNÍ	5
PRAMENY	12
METODOLOGICKÁ VÝCHODISKA	15
1 OBRAZ NEPŘÍTELE	21
2 KONCEPTY A DEFINICE ANTISEMITISMU	24
3 DĚJINY VZTAHU SOVĚTSKĚHO REŽIMU K ŽIDŮM	28
3.1 BOJ PROTI TRADIČNÍMU ANTISEMITISMU A VZNIK STALINSKĚHO ANTISEMITISMU. 1917 – 1936. .	28
3.2 PRVNÍ PROJEVY STALINSKĚHO ANTISEMITISMU. OBDOBÍ 1936 – 1948.	31
3.3 NĀRŮST A KULMINACE STALINSKĚHO ANTISEMITISMU. OBDOBÍ 1948-1953	34
3.3.1 <i>Proces se Židovským antifašistickým výborem</i>	35
3.3.2 <i>Boj proti kosmopolitismu</i>	39
3.3.3 <i>Případ lékařů</i>	43
3.4 ZĀVĚR	49
4 KAMPAŇ PROTI KOSMOPOLITISMU	51
4.1 PATRIOTISMUS A KOSMOPOLITISMUS	54
4.1.1 <i>Oddanost a lhostejnost. Základní opozice patriotismu a kosmopolitismu</i>	54
4.1.2 <i>Životodárný pramen a zhoubný jed. Absolutizace opozice patriotismu a kosmopolitismu</i> . 56	
4.1.3 <i>Socialistický realismus a formalismus. Estetizace opozice patriotismu a kosmopolitismu</i> . 59	
4.1.4 <i>Vítězná bitva a drtivá porážka. Válečná rétorika v opozici patriotismu a kosmopolitismu</i> 61	
4.2 SĚMANTICKÉ POLE OBRAZU „KOSMOPOLITY“ JAKO NEPŘÍTELE.	62
4.2.1 <i>Komando literárních gangsterů. Antispoločenské znaky obrazu kosmopolity</i>	63
4.2.2 <i>Skupina estetizujících snobů. Znak konotující třídní původ obrazu kosmopolity</i>	64
4.2.3 <i>Poklonkovači a špióni. Ideologické a politické znaky obrazu kosmopolity</i>	65
4.2.4 <i>Cholodov (Mejerovič). Protižidovské znaky obrazu kosmopolity</i>	67
4.3 TRPASLÍCI A GIGANTI. VIZUALIZACE OBRAZU KOSMOPOLITY	72
4.4 ZĀVĚR.	74
5 PŘÍPAD LĚKAŘŮ	76
5.1 ŠPIÓNĪ, TRAVIČĪ, VRAZI V BÍLÝCH PLĀŠTÍCH. VYOSTŘENÍ OBRAZU NEPŘÍTELE	76
5.2 ZVĚŘ V LIDSKÉ PODOBĚ. DEHUMANIZACE OBRAZU NEPŘÍTELE	77
5.3 ANTISEMITSKÉ VÝZNAMOVÉ POLE.....	78
5.3.1 <i>Jidášská tlupa. Tradiční protižidovské stereotypy</i>	79
5.3.2 <i>Pretendenti na světovládu. Protisionistické znaky kampaně</i>	80
5.3.3 <i>Smečka vzteklych psů z Tel Avivu. Protiizraelské znaky kampaně</i>	83
5.4 KANIBALOVÉ SKRÝVAJÍCÍ SE V JESKYNÍCH WALL STREET A CITY. PROTIZĀPADNÍ ZNAKY KAMPAŇ.....	84
5.5 ZĀVĚR	88
ZĀVĚR	89
SUMMARY	92
POUŽITĀ LITERATURA	94
SEZNAM PŘÍLOH	98
PŘÍLOHY	99

ÚVOD

Začátkem roku 1931 zformuloval J.V. Stalin v odpovědi americké agentuře „*Jewish Telegraph Agency*“ postoj sovětského státu k antisemitismu: „Antisemitismus je pro pracující nebezpečný jako klamná stezka, která je svádí ze správné cesty a zavádí do džungle. Proto komunisté (...) musí být nesmiřitelnými a zapřísáhlými nepřáteli antisemitismu. (...) Antisemitismus jako krajní podoba rasového šovinismu je nejnebezpečnější pozůstatek kanibalismu. (...) Aktivní antisemité jsou podle zákonů SSSR odsuzováni k trestu smrti.“¹ V mnohonárodnostním státě založeném na doktríně revolučního internacionalismu, který deklaroval právo všech národnostních menšin a etnografických skupin na svobodný rozvoj, to byla odpověď zcela logická, a jinou ani očekávat nešlo.

Přesto se historici a politologové shodují, že mezi léty 1948 a 1953 došlo ze strany sovětského režimu k výrazné eskalaci protižidovských projevů. V odborné literatuře se proto období pozdního stalinismu běžně charakterizuje jako období „*národní tragédie*“, „*černé roky sovětského židovstva*“ nebo dokonce „*poslední stránka holocaustu*“.² Vztah sovětského režimu k Židům v tomto období prodělal rozhodující obrat. Namísto ideje Židů jako asimilovaných a plně integrovaných sovětských občanů, která stála na počátku sovětské národnostní politiky vůči této menšině, inkorporoval do své ideologie zřetelné antisemitské prvky. Tento vývoj se *vice versa* projevil také na vztahu sovětských Židů k SSSR a stal se jedním z klíčových faktorů pozdějšího masového exodu sovětských Židů do Izraele a Spojených států. Důsledky tohoto procesu, jak uvádí historik Ž. Medveděv, se staly jedním z nejdůležitějších faktorů minulé i současné světové politiky.³

Předkládaná práce bere historii proměny vztahu sovětského režimu a sovětských Židů v pozdně stalinském období a její politická východiska a důsledky jako nezbytný kontext, na jehož pozadí se pokusí popsat, jakým způsobem byly proměny tohoto

¹ STALIN, Josif V. *Sobranije sočiněnij*. T.13. Moskva, 1951, s. 28. Cit. dle VAKSBERG, Arkadij I. *Iz ada v raj i obratno. Jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu*. Moskva, 2003 (dále jako VAKSBERG, A. *Iz ada v raj*).

² Srov.: KOSTYRČENKO, Gennadij V. *Tajnaja politika Stalina : Vlast' i antisemitizm*. Moskva, 2003, s. 351 nn. (dále jako KOSTYRČENKO, G. *Tajnaja politika Stalina*); LEVIN, Nora. *The Jews in the Soviet Union since 1917 : Paradox of survival*. Vol.1. London, New York, 1988, s. 23 nn (dále jako LEVIN, N. *Paradox of Survival*); VAKSBERG, Arkadij I. *Stalin proti Židům*. Praha, 2011, s. 148 nn.

³ MEDVEDĚV, Žores A. *Stalin i jevrejskaja problema : novyj analiz*. Moskva, 2004, s. 9 (dále jako MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*).

vztahu reflektovány ve své době. Bude se tedy věnovat způsobům konstrukce obrazu „Žida“ a jeho proměnám ve sledovaném období. Obecným rámcem pro tuto analýzu bude sloužit figura „nepřítele“, přičemž pozornost bude věnována tomu, jakými prostředky a jakým způsobem byla ve sledovaném období naplňována významy spjatými s pojmem „Žid“.

Tyto tendence budou sledovány na materiálu státní propagandy. Propaganda má pro totalitní režim klíčový význam. Podle H. Arendtové je právě propaganda možná nejdůležitějším nástrojem totalitarismu ve styku s netotalitním světem.⁴ Jejím skutečným cílem však není přesvědčování; je nástrojem organizace společnosti a ovládání jejího myšlení. Totalitní propaganda podle Arendtové „už není objektivní problematikou, na kterou lidé mohou mít názor, nýbrž se stala v jejich životě prvkem tak skutečným a nedotknutelným jako pravidla aritmetiky.“⁵ Jako taková tedy vytváří určitý uzavřený svět, který je dokonale resistantní vůči reálnému stavu věcí, tedy jakýsi vlastní model skutečnosti. Chceme-li takový model z dnešního časového odstupu analyzovat, jeví se jako nejvhodnější metoda sémiotický přístup, který jej umožňuje zkoumat a odlišit jeho různá významová pole. Za hlavním metodologickým rámcem předkládané práce proto byla zvolena sémiotická textová analýza. „Ačkoli „černé roky sovětského židovstva“ byly obecně zarámovány obdobím 1948 – 1953, zuřivost antisemitské propagandy a utrpení byly nejvíce pociťovány na začátku a na konci tohoto období,“ uvedla historička N. Levinová.⁶ Předmětem sémiotické analýzy v předkládané práci bude text dvou masových propagandistických kampaní, které právě v těchto dvou mezních obdobích ovládly veřejný prostor. Jedná se o kampaň proti „kosmopolitismu“ z ledna - března roku 1949 a kampaň provázející „případ lékařů“ z ledna - března 1953.

Předkládaná práce je časově vymezena obdobím 1948 – 1953, s přesahy do předchozích a následujících let tam, kde to vyžaduje kontext. Rok 1948 byl z hlediska vývoje vztahu sovětského státu k Židům přelomový, protože právě tehdy došlo s násilnou smrtí Solomona Michoelse a s prvními zatčenými členy Židovského antifašistického výboru k jeho posunu z oblasti administrativně-byrokratické a

⁴ Srov.: ARENDOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu*. Praha, 1996, s. 476 (dále jako ARENDOVÁ, H. *Původ totalitarismu*).

⁵ ARENDOVÁ, H. *Původ totalitarismu*, s. 500.

⁶ LEVIN, N. *Paradox of Survival*. Vol.1, s. 512.

propagandistické šikany do sféry policejně-represivní. Ve stejném roce však také došlo k významnému vývoji na domácí i mezinárodní scéně (krize v protifašistické koalici, ústící do blokády Západního Berlína a eskalující nástup Studené války, vznik Izraele a dynamika sovětsko-izraelských vztahů apod.). Rok 1953 je pak z hlediska tématu přirozeným mezníkem, neboť právě v období krátce před Stalinovou smrtí, která znamená konec jedné historické epochy, antisemitská vlna vrcholí v podobě „*případu lékařů*“. Časové vymezení práce tedy na jedné straně kopíruje dynamiku vývoje vztahu sovětského státu k Židům a na straně druhé reflektuje obecnou periodizaci sovětských dějin.

Struktura práce

Předkládaná práce je rozdělená do dvou hlavních oddílů. První z nich tvoří obecná část (kapitoly 1, 2 a 3), která podává určitý historický a teoretický rámec pro konkrétní analýzu, rozpracovanou v části druhé (kapitoly 4 a 5).

Obecný oddíl je uveden kapitolou věnovanou jedné ze základních figur sovětského ideologického kánonu - obrazu „*nepřítele*“. Ten je považován za hlavní dynamický prvek totalitárního režimu a nástroj jeho sebeospravedlnění. Pozornost je věnována jeho dvěma hlavním podobám – obrazu „*nepřítele*“ vnějšího a vnitřního. Práce poukazuje na specifické postavení obrazu „*Žida*“ jako „*nepřítele*“, v němž dochází k propojení těchto dvou základních podob.

Druhá kapitola je pak věnována teoretickému vymezení klíčového pojmu „*antisemitismus*“, který je v odborné literatuře věnované pozdně stalinskému období sice běžně používán, nicméně vzhledem k jeho významové nejednoznačnosti bylo nutné jej ve vztahu k dané práci přesněji vymežit. V uvedené kapitole jsou v historické perspektivě stručně představeny některé základní definice antisemitismu a jeho teoretické koncepty. Zvláštní důraz je kladen na Sartrovo pojetí, které do centra antisemitismu postavilo nikoli neurčitý „*Žida*“ jako takového, ale jeho obraz. Tento přístup umožní zajímat se v kontextu dané práce především o to, jakým způsobem a jakými prostředky byl ve sledovaném období tento obraz konstruován.

Třetí kapitola je věnována historickému úvodu do problematiky protižidovské politiky v období vrcholného stalinismu v letech 1948 – 1953. S ohledem na zachování všech souvislostí je však třeba se v tomto historickém přehledu alespoň krátce věnovat i

událostem předcházejícího období. Proto je daná kapitola rozdělena do tří částí. První je věnována vzniku tzv. „státního“ nebo též „oficiálního“ antisemitismu v souvislosti s transformací ideologického konceptu sovětské národnostní politiky od utopického revolučního internacionalismu směrem k sovětskému patriotismu založenému na všestranné dominanci ruského etnika, k níž došlo v polovině 30. let. Druhá část je věnována období mezi léty 1936 a 1948, kdy byly založeny některé tendence a procesy, které se po roce 1948 projeví v plné síle, např. kádrové čistky podle „článku pět“ nebo snaha o ideologickou homogenizaci humanitní inteligence. Konečně třetí část je pak věnována klíčovému období 1948 – 1953, kdy se „oficiální“ antisemitismus projevil v plné síle a nabral výraznou dynamiku. Hlavní pozornost je v této kapitole směřována na tři klíčové mezníky, a to na kampaň proti „kosmopolitismu“, která byla první masovou kampaní s výrazným protižidovským akcentem, proces s vedením Židovského antifašistického výboru (JAK), který byl první policejně-represivní akcí proti osobám židovského původu, a na „případ lékařů“, kterým stalinský antisemitismus kulminoval. Účelem tohoto historického úvodu není jen podat prostou chronologii událostí, ale pokusit se na základě odborné literatury zasadit sledované události do širšího kontextu poválečných dějin Sovětského svazu a nastínit některé jejich interpretace.

Druhá část práce je věnována analýze dvou klíčových kampaní s výrazným protižidovským akcentem, které ve sledovaném období dominovaly veřejnému prostoru. Na materiálu státní propagandy jsou zde prostřednictvím sémiotické analýzy sledována jejich základní významová pole a vztahy mezi nimi, přičemž hlavní důraz je kladen na konstrukci obrazu „Žida“ a jeho proměny ve sledovaném období. Čtvrtá kapitola je tak věnována sémiotické analýze kampaně proti „kosmopolitismu“ počátkem roku 1949, pátá kapitola pak analýze kampaně provázející „případ lékařů“ o čtyři roky později.

Přehled literatury a dosavadního bádání

Problematika Židů a jejich postavení v poválečném Sovětském svazu byla do dnešních dní rozpracována poměrně podrobně, z různých úhlů pohledu a s odkazem na rozsáhlou pramennou základnu, a to jak v rámci obecné historie stalinismu, tak prostřednictvím tématických monografií. Zejména od 90. let 20. století však bylo dané problematice věnováno také velké množství publikací populárně naučného nebo publicistického charakteru, v nichž byla často replikována celá řada mýtů, legend, polopравd a desinformací, nebo které předkládaly různé konspirační a spiklenecké teorie. Z tohoto důvodu je nutné k existující literatuře přistupovat obezřetně a výběrově.

Cílem následujícího přehledu literatury je především postihnout genezi historického bádání nad tématem vztahu Židů a sovětské moci v poválečném období, vyzdvihnout jeho základní tendence a upozornit na klíčové autory a tituly. Neklade si nároky na bibliografickou úplnost, naopak v maximální míře zohledňuje potřeby dané práce.⁷

V roce 1934 prohlásil Stalin „židovskou otázku“ v Sovětském svazu za vyřešenou. Od té doby byla postupně celá judaika vytlačena z centra pozornosti vědců a historiků. Pokud byla židovská nacionální problematika nějak pojmána, tak výlučně ve vztahu k předrevolučnímu období, kdy byla poukazem na antisemitský charakter společnosti zdůrazňována zaostalost a zločinnost carského režimu. Jakékoli objektivní vědecké zpracování tématu vztahu Židů a vládnoucího režimu bylo tedy v Sovětském svazu zcela znemožněno, ba považováno za nevhodné a ideologicky závadné. Toto tabu trvalo v podstatě až do 80. let, kdy byly v rámci perestrojky a glasnosti přehodnoceny i některé ideologické postuláty sovětského režimu, mezi nimi i odmítání existence „židovské otázky“ v SSSR. Teprve v roce 1989 se v sovětském tisku objevily i první zmínky o tom, že se stalinský režim uchýloval k antisemitismu, aby poukazem na nebezpečí vyplývající z činnosti nepřátel státu udržel poslušnost a jednotu ve společnosti.⁸

Tuto tabuizaci začal od období chruščovovského tání částečně prolamovat disent. Jako jeden z prvních se problematice antisemitských projevů sovětského aparátu věnoval ve své analýze stalinské epochy z roku 1973 Roj Medveděv.⁹ V kapitole věnované národnostní politice v poválečném období uvádí, že v této době došlo k znovuoživení antisemitismu, který se v posledních letech Stalinova života stal otevřenou, zřetelnou součástí státní politiky (s. 494). Toto tvrzení dokládá řadou konkrétních antisemitských projevů od vytěšňování Židů ze státního a stranického aparátu až po likvidaci Židovského antifašistického výboru. Z dnešního pohledu je však zřejmé, že některé jeho závěry, jako např. o účelu kampaně proti „kosmopolitismu“ nebo o pozadí „případu lékařů“, neodpovídají daleko komplikovanější skutečnosti.

⁷ Nejúplnější přehled primární i sekundární literatury je k dispozici např. v citovaných pracích G. Kostyrčenka nebo F. Grünera.

⁸ Srov.: KOSTYRČENKO, Gennadij V. *Stalin protiv "kosmopolitov": vlast' i jevrejskaja intelligencija v SSSR*. Moskva, 2009, s. 9.

⁹ MEDVEDEV, Roy A. *Let History Judge : The Origins and Consequences of Stalinism*. New York, 1973, s. 491- 497.

Stejně tak nelze přijmout Medveděvovo srovnání těchto antisemitských projevů s pogromy tak, jak je známe z dob carského Ruska.

S odstupem doby je zřejmé, že práce těchto opozičních historiků a publicistů byly výrazně politizované, což se negativně projevilo na jejich hodnověrnosti a historické objektivnosti. Příkladem za všechny je možné zmínit práci A. Antonova-Ovsjenkova „*Stalinova doba: Portrét tyranie*“ („*The time of Stanin: Portrait of Tyranny*“), která vyšla v roce 1980 v New Yorku.¹⁰ Kniha je psána publicistickým stylem se silným emocionálním patosem, je plná osobní hořkosti a nese spíše znaky pamfletu než vědecké publikace. Problematiku vztahu k Židům autor přímočaře odvozuje od toho, že „Stalin již v mládí začal nenávidět lidi s dlouhými nosy“ (s. 400), navíc uvádí řadu zcela neuvěřitelných „příběhů“, které nejsou ničím doloženy a patří spíše mezi dobové, ústní tradicí šířené mýty. Tímto způsobem autor přiznává Stalinovi snahu zachránit Židy před pogromy jejich vysídlením na Dálný Východ, přičemž dokonce velmi barvitě a do všech detailů popisuje vzhled baráků, které pro ně byly v Birobidžanu vystavěny (s. 401- 402).¹¹

Naopak poměrně střízlivě hodnotí poválečný antisemitismus historici M. Geller a A. Někrič v knize „*Utopie u moci*“ („*Utopia in Power*“) vydané v roce 1982.¹² Autoři zde vycházejí z předpokladu, že antisemitismus byl využit jako osvědčený prostředek boje s rostoucí nespokojeností veřejnosti (s. 507). Pojetí eskalujícího antisemitismu jako počátku nové masivní vlny teroru, jejímž vyústěním mělo být „zasazení posledního úderu kapitalistické Evropě a zřízení na jejím místě socialistického systému“ (s. 510), tedy dalšího celosvětového konfliktu, je však přinejmenším nedostatečně vyargumentované.

Zatímco v domácím prostředí vládlo mlčení, projeví o téma vztahu sovětské moci a Židů zájem historici v zahraničí, a to zpočátku zejména v prostředí početné

¹⁰ ANTONOV-OVSEJENKO, Anton. *The time of Stanin : Portrait of a Tyranny*. New York, 1981. Ruský vyšlo v doplněném a přepracovaném vydání jako TÝŽ: *Portret tirana*. Moskva, 1994.

¹¹ Spekulace o plánech na vysídlení všech sovětských Židů na Dálný východ, tedy na jakési „konečné řešení“ po sovětském způsobu, se ve více či méně rozpracované a více či méně dramatizované podobě objevuje snad ve všech pracích věnovaných danému tématu až do 90. let, kdy je definitivně vyvrátil G. Kostyrčenko. Antonov-Ovsejenko však zachází při líčení pomyslného birobidžanského ghetta nejdále. Většinu ostatních autorů (Geller, Někrič, ale např. i Solženicyn v prvním vydání Souostroví Gulag) se podařilo udržet si k těmto spekulacím alespoň nějaký odstup daný zejména tím, že je nebylo možné doložit žádnými dokumenty.

¹² HELLER, Mikhail. NEKRICH, Aleksand. *Utopia in Power*. London, 1982. Ruský např. GELLER, Michial. NĚKRIČ, Aleksandr. *Utopija u vlasti*. Moskva, 2000.

ruské, resp. ruské židovské emigrace. První obsáhlejší studie o sovětském antisemitismu byly publikovány již v padesátých a šedesátých letech. První a svého druhu průkopnickou prací tohoto druhu je „*Antisemitismus v Sovětském svazu*“ („*Antisemitizm v Sovetskomoj Sojuzo*“) Solomona Švarce, publikovaná v New Yorku počátkem padesátých let.¹³ V centru autorovy pozornosti stojí především dynamika živelního lidového antisemitismu ve 20.-30. letech a to, jakým způsobem a s jakým úspěchem byl potírán. Značná pozornost je věnována rovněž postavení Židů v SSSR během druhé světové války a sovětskému „mlčení o holocaustu“. Problematika antisemitských projevů mocenských orgánů v poválečné době je přítomna spíše okrajově, což plně odpovídá době vzniku práce, tedy ještě před eskalací sovětského antisemitismu v souvislosti s „*případem lékařů*“. Přesto však Švarc postřehl, že ve druhé polovině 30. let začal vznikat nový druh antisemitismu, „plíživý, zpočátku možná jen polovědomý antisemitismus vrchních pater sovětské byrokracie, který se vyhýbal otevřeným projevům a projevoval se zejména vytlačováním Židů do pozadí ve všech oblastech sovětského života“ (s. 8). Tento „*nový antisemitismus*“ (autor používá i termín „*asemitismus*“) podle autora usnadnil vzplanutí živelního antisemitismu za druhé světové války, zejména v okupovaných oblastech, ale i v sovětském týlu. V poválečném období pak výrazně posílil a od roku 1949 se začal otevřeně projevovat. Z pohledu této práce je cenná zejména analýza kampaně proti kosmopolitismu, opřená o některé konkrétní materiály ze sovětského i zahraničního tisku.

Od 60. let se tématu stalinského antisemitismu začali věnovat i autoři nespázaní s prostředím ruské emigrace, a to zejména ve Spojených státech. Jejich práce jsou však často silně poznamenány mentalitou studené války, což se projevuje vysokou mírou ideologizace a propagandismu.¹⁴ Problematika poválečného antisemitismu je v těchto pracích často zužována na problematiku psychopatologie Stalinovy osobnosti. Významným příspěvkem ke studiu sovětského antisemitismu z tohoto období je obsáhlá dvojdílná práce N. Levinové „*Židé v Sovětském svazu od roku 1917*“ („*The Jews in the Soviet Union since 1917*“) s výmluvným podtitulem „*Paradox přežití*“ („*Paradox of Survival*“) z roku 1988.¹⁵

¹³ ŠVARC, Solomon M. *Antisemitizm v Sovetskomoj sojuzo*. N'ju-Jork, 1952 (dále jako ŠVARC, S. *Antisemitizm v Sovetskomoj sojuzo*).

¹⁴ Srov. např. BARON, Salo W. *Russian Jews under Tsars and Soviets*. New York, 1964.

¹⁵ LEVIN, N. *Paradox of Survival*.

Kvalitativně nový přístup k látce se začal utvářet v šedesátých letech v Izraeli, kde se zformovalo významné centrum soudobé sovětologie, zaměřené zejména na analýzu sovětských dějin prizmatem „židovské otázky“. Hlavním badatelským střediskem se stalo „*Centrum pro výzkum a dokumentaci východoevropského židovstva*“ („*Centr po issledovaniju i dokumentacii vostočnojevropejskogo jevrejstva*“) při Jeruzalémské univerzitě, mezi jehož klíčové úkoly patří shromažďování a zveřejňování dokumentů a dalších materiálů k problematice Židů v SSSR a ve Východní Evropě po druhé světové válce. Okolo centra se také shromáždila řada historiků jako Š. Ettinger, M. Altshuler, J. Roj a další, jejichž práce významně přispěly k depolitizaci a objektivizaci daného tématu, ačkoli i v nich se stále odrážela některá zažitá ideologická schémata. Mezi přední znalce dějin sovětských Židů patří Benjamin Pinkus, který vedle vlastních historických prací redigoval několik svazkové vydání materiálů o Židech a židovství ze sovětského tisku.¹⁶ Významná je rovněž vědecká činnost Šimona Redlicha, který shromáždil a analyzoval veškeré na Západě dostupné materiály a dokumenty k dějinám Židovského antifašistického výboru (JAK).¹⁷ Redlich ve studiu dějin JAK pokračoval i po otevření sovětských archivů.¹⁸

Teprve díky tzv. archivní revoluci, kdy byly na počátku 90. let 20. století postupně odtajňovány archivy a zpřístupněny dosud nedostupné dokumenty, nabralo zpracování tématu novou dynamiku. Problematika stalinského antisemitismu se (byť často jen okrajově) objevovala v řadě prací historického i publicistického charakteru různého rozsahu i kvality, věnovaných zejména politickým či společensko-politickým aspektům stalinismu. Za nejvýznamnější je možné považovat práce J.J. Zubkovové, R.G. Pichoji či E.S. Radzinského.¹⁹ První práce věnované specificky vztahu sovětského

¹⁶ PINKUS, B. (red.): *Jevrei i jevrejskij narod; 1948–1953 gg : Sbornik materialov iz sovetsoj pečati*. tt. 1–7, Jerusálim, 1973. TÝŽ: *The Jews of the Soviet Union : A History of National Minority*. Cambridge, 1989. TÝŽ: *The Soviet Government and the Jews. 1948-1967 : A Documented Study*. Cambridge, 1984.

¹⁷ REDLICH, Shimon. *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia : The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*. Boulder, 1982.

¹⁸ REDLICH, Shimon. *War, Holocaust and Stalinism. A documented Study of the Jewish Antifascist Committee in the USSR*. Harwood Academics, 1995. REDLICH, Šimon (otv. red.), KOSTYRČENKO, Gennadij (nauč. red.). *Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR. 1941-1948: dokumentirovannaja istorija*, Moskva, 1996.

¹⁹ ZUBKOVA, Jelena Jur'jevna. *Poslevojennoje sovetskoje občestvo: politika i povsednevnost'. 1945-1953*. Moskva, 2000 (dále jako ZUBKOVA, J.J. *Poslevojennoje...*); PICHJOJA, Rudol'f Germanovič. *Sovetskij Sojuz : istorija vlasti. 1945-1991*. Novosibirsk, 2000 (dále jako PICHJOJA, R. *Sovetskij Sojuz*); RADZINSKIJ, Edvard Stanislavovič. *Stalin*. Moskva, 1997.

státu a Židů od druhé světové války do Stalinovy smrti pak publikovali A.V. Vaksberg, A.M. Borščagovskij a G.V. Kostyrčenko.²⁰

V publicistickým stylem psané monografii určené primárně americké veřejnosti Vaksberg nedokázal překonat schématické pojetí sovětského antisemitismu jako výsledku Stalinovy osobní judofobie. Emotivní Borščagovského práce, patřící také do okruhu literatury faktu, pak především rekonstruuje na základě nově zpřístupněných vyšetřovacích protokolů z archivu KGB okolnosti a průběh procesu proti JAK, přičemž archivní materiály doplňuje vlastními vzpomínkami bezprostředního účastníka některých klíčových událostí.

Oproti předchozím dvěma autorům je práce známého historika z Institutu ruské historie RAN Gennadije Kostyrčenka založena na důkladném sběru a analýze dostupných archivních materiálů, o nové prameny se pevně opírá a v rozsáhlé míře je rovněž přímo cituje. Kostyrčenko se problematice Židů a židovství v sovětském období věnoval i později a publikoval o ní dvě další studie. Rozsáhlá práce „*Stalinova tajná politika*“ („*Tajnaja politika Stalina*“) z roku 2003 je dosud nejpodrobnější a nejfundovanější prací na dané téma, proto mi právě tato práce sloužila jako hlavní zdroj poznatků.²¹ Rozsah své třetí knihy k danému tématu z roku 2009 autor zúžil na problematiku vztahu sovětské moci specificky k ruské inteligenci židovského původu, přičemž její obsah z velké části vychází z předchozích autorových studií a nijak výrazně je nepřesahuje.²² Určitou přidanou hodnotu představují především dvě ucelené studie v příloze monografie věnované jednak projektu na vytvoření židovské autonomie na Krymu a za druhé plánům na deportaci sovětských Židů na Dálný Východ, které autor považuje za jeden z hluboce zakořeněných mýtů stalinského období, a jako takový jej plně vyvrací.

---

²⁰ VAKSBERG, Arkadij I. *Stalin Against the Jews*. New York, 1995; BORŠČAGOVSKIJ, Aleksandr Michajlovič. *Obvinjajetsja krov': dokumental'noje povestvovanije*. Moskva, 1994 KOSTYRČENKO, Gennadij V. *V plenu u krasnogo faraona : političeskije presledovanija jevrejev v SSSR v posledneje stalinskoje desjatiletije : dokumental'noje issledovanije*. Moskva, 1994 (dále jako KOSTYRČENKO, G. *V plenu...*). A. Vaksberg v roce 2003 svou práci přepracoval a doplnil pro ruské vydání, přičemž v ní vede ostrou a spíše emotivní než racionální polemiku se Solženicynovou monografií *Dvě stě let pospolu*. Srov.: VAKSBERG, A. *Iz ada v raj : Jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu*. Moskva, 2003. (Dále jako VAKSBERG, A. *Iz ada v raj*).

²¹ KOSTYRČENKO, Gennadij V. *Tajnaja politika Stalina : Vlast' i antisemitizm*. Moskva 2003 (dále jako KOSTYRČENKO, G. *Tajnaja politika Stalina*).

²² KOSTYRČENKO, Gennadij V. *Stalin protiv "kosmopolitov": vlast' i jevrejskaja intelligencija v SSSR*. Moskva, 2009 (dále jako KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*).

Bezpochyby největší celospolečenskou rezonanci však vyvolala v roce 2001 publikace Solženicynovy dvoudílné monografie o dějinách Židů v Rusku a Sovětském Svazu „*Dvě stě let pospolu*“ („*Dvesti let vmeste*“).²³ Není potřeba zde analyzovat všechny argumenty, které v diskusi nad tímto dílem zazněly jak v jeho prospěch, tak, a to daleko častěji, vůči němu kritických až odmítavých. Pouze podotýkám, že toto dílo velmi dobře zapadá do kontextu Solženicynova světonázoru, založeného na určitém velkoruském silně nacionalizovaném mesianismu, který se v největší síle projevil po jeho návratu do Ruska v roce 1994 a který po roce 2000 využil (nebo zneužil?) putinský režim k vlastní sebezprezentaci. Z pohledu této práce je důležité zejména to, že v části věnované sledovanému časovému úseku (kap. 22 ve 2. díle) Solženicyn nepřichází s žádným novým úhlem pohledu a z velké části pouze rekapituluje již známá fakta, přičemž oproti např. Kostyrčenkově práci, kterou nejvíce cituje, se dopouští značného výkladového a interpretačního zploštění.

Z nejnovějších prací přináší nový pohled na některé klíčové milníky poválečných židovských dějin v SSSR práce Ž. Medveděva „*Stalin a židovský problém. Nová analýza.*“ („*Stalin i jevrejskaja problema. Novyj analiz.*“) z roku 2004.²⁴ Medveděv vnímá antisemitské procesy poválečné doby především jako součást mocenského boje ve vládním a stranickém aparátu. Tolikrát opakovaný Stalinův antisemitismus dává Medveděv do souvislosti s politickými okolnostmi a označuje jej za antisionismus, což logicky odpovídá tomu, proč se v nejsilnější míře projevil až v poválečném období. Živelné demonstrace ruských Židů u příležitosti příjezdu velvyslankyně Izraele G. Meierové do Moskvy v říjnu 1948 přesvědčivě vyhodnocuje jako provokaci státního aparátu s cílem získat záminku pro likvidaci JAK. V neposlední řadě pak analyzuje okolnosti náhlého ukončení propagandistické kampaně provázející „*případ lékařů*“ a předkládá hypotézu, že Stalin plánoval tuto kauzu zastavit a odstranit od moci ty, kteří s ním byli ve vládě spojeni, tedy zejména Beriju a Malenkova.

Z nejnovějších prací zahraniční provenience je potřeba zmínit také rozsáhlou studii německého badatele Franka Grünera „*Patrioti a kosmopolité. Židé v Sovětském*

²³ SOLŽENICYN, Aleksandr I. *Dvesti let vmeste. 1795-1995*. Moskva, 2001. Česky jako SOLŽENICYN, Aleksandr, I. *Dvě stě let pospolu : Dějiny rusko-židovských vztahů v letech 1917-1995*. Díl 1: Praha 2004. Díl 2: Praha 2005.

²⁴ MEDVEĐEV, Žores A. *Stalin i jevrejskaja problema : novyj analiz*. Moskva, 2004 (dále jako MEDVEĐEV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*).

státě v letech 1941 – 1953.“ („*Patrioten und Kosmopoliten. Juden im Sowjetstaat 1941-1953*“) z roku 2008.²⁵ Na rozdíl o většiny prací, které nahlízejí stalinskou politiku vůči Židům prizmatem analýzy sovětské ideologie a vládní praxe, pokouší se Grüner postihnout sovětské Židovstvo jako specifickou skupinu obyvatel s jejich vlastními myšlenkovými koncepty, sebereflexí a sociálním chováním, tedy nejen jako pasivního aktéra stalinské politiky. Snaží se tak propojit sociálně a kulturně historické přístupy s dějinami mentalit a výzkumem kolektivní paměti jako faktoru utváření národního vědomí. Vychází přitom z teze, že právě vytváření a posilování židovské identity a národního uvědomění pod tlakem holocaustu a antisemitismu posílilo vzájemné odcizení Židů a Sovětského státu, přičemž stalinský režim tento posun uvnitř sovětského židovstva vyhodnotil jako výraz neloajality, a ve svém důsledku zrady.

Není mi známa žádná práce, která by se podrobněji věnovala analýze jazyka sovětského poválečného antisemitismu na základě rozboru výstupů jeho propagandy. Řada výše zmíněných prací sice propagandu zmiňuje, ale spíše v rámci historického výkladu. Určitou výjimku v tomto ohledu tvoří publikace A.V. Fatějeva „*Obraz nepřítele v sovětské propagandě. 1945-1954*“ („*Obraz vraga v sovetskoj propagande. 1945-1954 gg.*“).²⁶ Deklarovaným cílem této práce je analýza příčin a důsledků vzniku a vývoje obrazu „*nepřítele*“ v rámci sovětské propagandy, jeho různých forem, struktury a funkcí v různých sférách veřejného života (s. 6-7). Autor však nedokázal překonat čistě chronologický přístup ve prospěch přístupu strukturálního. Velkou pozornost navíc věnuje spíše dějinám ideologického a propagandistického aparátu, což ve svém důsledku způsobilo, že analýza obrazu „*nepřítele*“, způsobů jejího konstruování a funkcí je pojata dosti povrchně.

Prameny

Jak už bylo zmíněno výše, ruské archivy byly postupně odtajněny počátkem 90. let 20. století, a díky tomu byly zpřístupněny do té doby nedostupné dokumenty a archivní materiály k danému tématu. Jednalo se zejména o dokumenty Ústředního výboru KS SSSR, včetně dokumentů oddělení propagandy a agitace (Agitprop) a Ruského státního archivu sociálně-politické historie (RGASPI). Materiály o Židovském

²⁵ GRÜNER, Frank. *Patrioten und Kosmopoliten : Juden im Sowjetstaat 1941-1953*. Köln, 2007 (dále jako GRÜNER, F.: *Patrioten und Kosmopoliten*).

²⁶ FATĚJEV, A. V. *Obraz vraga v sovetskoj propagande. 1945-1954 gg.* Moskva, 2001 (dále jako FATĚJEV, A.V.: *Obraz vraga*).

antifašistickém výboru včetně jeho bývalého archivu jsou uloženy ve Státním archivu Ruské federace (GARF). Některé důležité prameny se nacházejí v dalších významných archivech, např. archivu FSB (CAFSB RF) či archivu Nejvyššího soudu RF (CAVS RF), které však nebyly dosud plně odtajněny.

Od poloviny 90. let byla také publikována celá řada edic dokumentů zaměřených na některé dílčí aspekty poválečných dějin sovětských Židů, jako jsou např. dějiny Židovského antifašistického výboru včetně stenografických záznamů soudního procesu s jeho členy, sovětsko-izraelské vztahy, postavení Židů na Ukrajině apod.²⁷

Z pohledu předkládané práce jsou významné zejména dvě edice dokumentů z roku 2005, a to obecněji pojatý sborník o státním antisemitismu v letech 1938-1953, redigovaný G. Kostyrčenkem a sborník D.G. Nadžafova a Z.S. Bělousové mapující kampaň proti „kosmopolitismu“.²⁸ Oba tyto soubory dokumentů byly publikovány ve spolupráci Mezinárodního fondu „Demokratija“ a nakladatelství „Materik“ v edici „Rossija XX. vek. Dokumenty“.

Sborník dokumentů „Stalin a kosmopolitismus. 1945-1953“ („Stalin i kosmopolitizm. 1945-1953“) se pokouší kampaň proti „kosmopolitismu“ zasadit do širšího rámce vnitřní (a částečně i vnější) sovětské politiky v době počínající Studené války. To se autorům daří mimo jiné díky tomu, že se neomezují na dokumentování protizidovských aspektů kampaně, ale vnímají ji v širším kontextu snahy o usměrnění a ideologickou unifikaci inteligence jako takové. Tento přístup jim zároveň umožňuje naplnit další z deklarovaných cílů, a to zachytit vztah kampaně proti kosmopolitismu k jiným politicko-ideologickým kampaním dané doby (s.11). To se autorům daří zejména s ohledem na předcházející kampaň proti Zoščenkovi a Achmatovové, resp. časopisům „Hvězda“ („Zvezda“) a „Leningrad“, a paralelně probíhající likvidaci

²⁷ NAUMOV, Vladimir P. (otv. red.): *Nepravednyj sud : poslednij stalinskij rasstrel: stenograma sudebnogo processa nad členami Jevrejskogo antifašistskogo komiteta*. Moskva, 1994; REDLICH, Shimon. *War, Holocaust and Stalinism. A documented Study of the Jewish Antifascist Committee in the USSR*. Harwood Academics, 1995; REDLICH, Šimon (otv. red.), KOSTYRČENKO, Gennadij. (nauč. red.). *Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR 1941-1948: dokumentirovannaja istorija*, Moskva, 1996; *Sovetsko-izrail'skije otnošenija. Sbornik dokumentov*. Moskva, 2002; MICEĽ, M.: *Jevrei Ukrainy v 1943-1953 gg: očerki dokumentirovannoj istorii*. Kiev 2004; REDLICH, Šimon (otv. red.), KOSTYRČENKO, Gennadij (nauč. red.). *Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR 1941-1948: dokumentirovannaja istorija*, Moskva, 1996.

²⁸ KOSTYRČENKO, Gennadij.V. (sost.). *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kul'minacii. 1938-1953*. Moskva, 2005 (dále jako *Gosudarstvennyj antisemitizm*); NADŽAFOV, Džachangir Gusejn. BELOUSOVA, Zinaida Sergejevna (sost.). *Stalin i kosmopolitizm : dokumenty Agitpropa CK KPSS 1945-1953*. Moskva, 2005 (dále jako *Stalin i kosmopolitizm*).

Židovského antifašistického výboru, potažmo celého židovského kulturního a společenského života. Naopak návaznost kampaně proti „*kosmopolitismu*“ a kampaně provázející „*případ lékařů*“ je ponechána stranou a autoři se omezují na publikaci oznámení TASS o zatčení skupiny lékařů, otištěné v Pravdě 13. ledna 1953.

Autoři sborníku se také snaží postihnout mechanismy rozhodování o klíčových ideologických otázkách, tedy i mechanismy, kterými byla kampaň instrumentována. Toho dosahují zejména prostřednictvím konfrontace materiálů připravených na nižších stupních stranické a vládní hierarchie s rozhodnutími direktivních orgánů a veřejnými propagandistickými výstupy. Tento účinek je však oslaben přísně chronologickým řazením, které znemožňuje kontinuální řazení souvisejících dokumentů. Specifický důraz přitom autoři publikace kladou na dokumentování Stalinovy zákulisní role na vzniku a průběhu kampaně, zatímco ostatní klíčoví hybatelé jsou zde redukováni na implementátory Stalinovy vůle, což působí poněkud zjednodušujícím a ne vždy plně přesvědčivým dojmem.

Sborník „*Státní antisemitismus v SSSR. 1938 – 1953*“ („*Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR. 1938 – 1953*“), který se s výše uvedenou publikací Nadžafova a Bělousovové tematicky částečně překrývá, plně zapadá do kontextu ostatního díla G. Kostyrčenka a tvoří jakousi pramennou základnu jeho odborných prací. Proto nepřekvapí hlavní teze, na jejichž základě byl koncipován, neboť jsou dobře známé z autorových odborných knih. Jedná se zejména o zasazení počátku oficiálního antisemitismu již do poloviny 30. let a jeho usouvztažnění se změnou základního ideologického vektoru směrem od revolučního utopismu k velkoruskému šovinismu. Tomu odpovídá i časové vymezení sborníku léty 1938 – 1953. Pro řazení dokumentů Kostyrčenko volí kombinaci chronologického a tematického přístupu – sledované období dělí v souladu s logikou tématu na menší časové úseky, avšak v rámci těchto úseků řadí dokumenty podle jejich tematického zaměření. Oproti přísně chronologickému principu využitému v publikaci Nadžafova a Bělousovové umožňuje tento přístup čtenáři daleko přehlednější a souvislejší orientaci v daném tématu. Ve srovnání s výše uvedenou prací Kostyrčenko také předkládá pestřejší spektrum pramenů – vedle dokumentů vládních a stranických struktur zejména prameny dokumentující reakce veřejnosti na protižidovské projevy (dopisy, anonymy, zaznamenané vzpomínky apod.). Naopak zde zcela chybí produkty propagandy, čímž je sborník ochuzen o jeden důležitý aspekt protižidovského diskursu.

Třetí prací pramenného charakteru, kterou je vhodné zmínit podrobněji, je práce izraelského historika Benjamina Pinkuse „*Sovětská vláda a Židé 1948-1967. Dokumentovaná studie*“ („*The Soviet Government and the Jews : A Documented Study*“) z roku 1984, která kombinuje autorský analytický výklad s paralelní publikací relevantních pramenů.²⁹ Kromě úzce chápaného vztahu sovětského režimu k Židům pokrývá i problematiku vnitřního religiозního a kulturního života této menšiny, a ve srovnání s předchozími edicemi pramenů tak nabízí mnohem širší perspektivu. Výběr pramenů však pochopitelně odpovídá době a místu vzniku práce.

Pro vlastní sémiotickou analýzu propagandistických kampaní jsou využity novinové a časopisecké články z let 1948-1953, a to výběrově s ohledem na potřeby dané práce. Pramenná základna byla zúžena z časového hlediska na období, v němž probíhala kampaň proti „*kosmopolitismu*“ (leden – duben 1949) a kampaň provázející „*případ lékařů*“ (leden – březen 1953). Také okruh sledovaných periodik byl s ohledem na účely práce zúžen na relevantní centrální periodika, která měla nejširší záběr a která rovněž nezrcadlila regionální specifika. Sledována tak byla především „*Pravda*“, která jako ústřední tiskový orgán sovětské komunistické strany určovala základní propagandistickou linii. Z tohoto pohledu byla důležitým periodikem rovněž „*Kultura i žizň*“ jako tiskový orgán Agitpropu. Kampaň proti „*kosmopolitismu*“ pak byla mapována zejména na periodikách z oblasti kultury a umění, které měly na jejím rozvíjení hlavní podíl, a to „*Sovetskoje iskusstvo*“ a „*Litěraturnaja gazeta*“. Dále byly využity články z dalších periodik, např. „*Izvestija*“ či „*Komsomol'skaja pravda*“. Vděčný materiál pro sémiotickou analýzu nabízejí karikatury a texty zveřejňované na stránkách humoristického časopisu „*Krokodil*“. Pozornost byla věnována výběrově také některým autobiografiím, vzpomínkám, dopisům a jiným dobovým pramenům.

Metodologická východiska

Hlavní metodologický rámec předkládané práce tvoří sémiotická analýza textů dvou klíčových propagandistických kampaní daného období, které měly výrazný protizidovský akcent. Následující metodologický úvod nastíní základní východiska sémiotiky jako metody pro analýzu textu, stanoví klíčové pojmy, které budou v předkládané práci použity, a pokusí se ozřejmit vhodnost zvolené metody.

---

²⁹ PINKUS, Benjamin (red.). *The Soviet Government and the Jews : A Documented Study*. Cambridge, 1984.

Sémiotika (sémiologie) – věda o znacích a znakových systémech – se zabývá vším, co může být chápáno jako znak. A znakem je „všechno, co můžeme chápat jako významovou substituci něčeho jiného“.³⁰ Jak v mistrné zkratce postihl U. Eco, „sémiotika je tudíž v podstatě disciplína studující vše, co může být užito ke lhaní“.³¹

Moderní sémiotika se zrodila v prvních desetiletích 20. století z obecného strukturalistického bádání, které zpočátku krystalizovalo zejména v oblasti lingvistiky (F. de Saussure) a později antropologie (C. Lévi-Strauss). Saussurovo bádání o jazyce, shrnuté v posmrtně sestavené knize „*Kurz obecné lingvistiky*“ („*Cours de linguistique générale*“), tvoří klíčový předěl v dějinách jazykovědy, na němž spočívá základ celého pozdějšího strukturalistického myšlení. Saussure přichází se zcela novým pohledem na jazyk, který vymaňuje z pout obligátního diachronního studia (zachycení proměny jazyka v čase), neboť jazyk je podle něj celý a úplný v každém okamžiku, bez ohledu na změny, které se do té doby odehrály. Otevírá tak pro zkoumání dimenzi synchronní, která se zabývá tím, jak se k sobě jednotky jazyka vztahují v daném okamžiku, tedy jeho strukturní vlastnosti.³² Claude Lévi-Strauss pak aplikoval poznatky moderní lingvistiky, zejména principy fonému a fonologie, na nejazykový materiál, především na prvky kulturního jednání domorodých národů či mýty, které zkoumal nikoli jako vzájemně nezávislé jednotliviny, ale z hlediska vztahů a struktur, které vytvářejí.³³

Sémiotika se tedy zdaleka neomezuje na zkoumání jazyka. Jako obecná teorie znaku je relevantní metodou zkoumání v řadě vědeckých oborů od lingvistiky a literární vědy přes biologii (zoosémiotika) a medicínu (lékařská sémiotika) až po matematiku (studie matematických struktur). Současná teoretická sémiotika, tvořená řadou často vysoce teoreticky náročných proudů a směrů, se již natolik rozvinula, že je o ní často referováno jako o samostatném vědním oboru.³⁴ Poněkud odstrašující výčet oblastí

³⁰ ECO, Umberto. *Teorie sémiotiky*. Praha, 2009, s. 15 (dále jako ECO, U.: *Teorie sémiotiky*).

³¹ Tamtéž.

³² Do lingvistiky Saussure zakotvil řadu pojmů, které se staly její páteří: „*langue*“ a „*parole*“ jako opozice mezi abstraktním jazykovým systémem a jeho konkrétní realizací v mluvě, „znak“ jako základní jednotka lingvistiky, „*označující*“ a „*označované*“ jako základ tohoto jazykového znaku, „*foném*“ a „*fonologie*“ jako základní strukturující princip, umožňující rozlišit význam mezi slovy, a řadu dalších. Srov.: SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurz obecné lingvistiky*. Praha, 1996.

³³ Srov. např.: LÉVI-STRAUSS, C. *Strukturální antropologie*. Praha, 2006; LÉVI-STRAUSS, C. *Myšlení přírodních národů*. Liberec, 1996; LÉVI-STRAUSS, C. *Smutné tropy*, Praha, 1966.

³⁴ Srov.: DOUBRAVOVÁ, Jarmila. *Sémiotika v teorii a praxi : Proměny a stav oboru do konce 20. století*. Praha, 2002, s. 27-29 (dále jako DOUBRAVOVÁ, J. *Sémiotika v teorii a praxi*).

současného bádání, které náležejí sémiotickému oboru, přináší v objemné studii „*Teorie sémiotiky*“ U. Eco.³⁵

V základu sémiotiky stojí „znak“. Ten je tvořen „nerozlučitelnou jednotou“ (termín R. Jakobsona) dvou svých aspektů: „označujícího“ („*signans*“) a „označovaného“ („*signatum*“). V případě „*jazykových znaků*“ se jedná o vztah mezi akustickým obrazem slova a pojmem, k němuž se vztahuje. „Znak“ však nemusí být jen jazykový. Může jím být také jakýkoli předmět, vlastnost, událost apod. „Každý aspekt lidské činnosti s sebou nese možnost být nebo stát se znakem“, uvádí T. Hawkes ve své studii věnované strukturalismu a sémiotice.³⁶ Sémiotika tak umožňuje pohlížet na celou řadu pojmů, objektů, jevů či událostí jako na „*znaky*“, které nesou nějakou informaci, a jako „*znaky*“ je interpretovat, rozkrývat jejich „význam“. Podle L. Tondla musí mít znak dvě základní vlastnosti: sdělitelnost (komunikovatelnost), tj. schopnost přenášet informace v čase a prostoru, a interpretovatelnost.³⁷ „*Znakový charakter*“ tedy mají takové pojmy, objekty, jevy či události, které nesou nějakou informaci a zároveň mohou být interpretovatelné.

Neexistuje žádná jednotná klasifikace „*znaků*“. Jednu z často používaných, avšak dnes již částečně překonaných typologií vytvořil C.S. Pierce, a to na základě vztahu mezi „*označujícím*“ a „*označovaným*“. Pierce tak rozlišil „*ikony*“, které jsou utvářeny na základě smyslové podobnosti „*označujícího*“ a „*označovaného*“ (tj. obrazy, diagramy, metafory), „*indexy*“, u nichž je tento vztah utvářen na základě příčinné souvislosti, a „*symboly*“, kde mezi „*označujícím*“ a „*označovaným*“ není žádný přirozený či logický vztah, ale pouze vztah arbitrární, srozumitelný na základě konvence. Většina „*jazykových znaků*“ je konstruována jako „*symbol*“.

Proces, kterým jsou „*označující*“ a „*označované*“ spojovány do „*znaku*“, tedy proces, kterým „*znaky*“ nabývají významu, je označován jako „*semióza*“. Ta v zásadě probíhá dvěma způsoby. Zaprvé jako „*pojmenování*“, které je jedinečné a také jedinečnost „*označovaného*“ zdůrazňuje. Druhým způsobem je pak „*označování*“, které přiřazuje „*označovanému*“ charakteristiky druhové. „*Označení*“ ze své podstaty

³⁵ Srov.: ECO, U.: *Teorie sémiotiky*, s. 18 – 24.

³⁶ HAWKES, Terence. *Strukturalismus a sémiotika*. Brno, 1999, s. 112.

³⁷ TONDL, Ladislav.: *Mezi epistemologií a sémiotikou : Deset studií o vztazích poznání a porozumění významu*. Praha, 1996.

obsahuje také hodnocení, vytváří tedy jakýsi „*jazykový model skutečnosti*“.³⁸ Jednotlivé znaky nestojí samostatně, nezávisle jeden na druhém, ale vytvářejí „*znakové systémy*“. Takovým systémem mohou být stejně dobře přirozené jazyky, dopravní značky i náboženské rituály. Proces „*přirázování*“ znaků pak probíhá na základě pravidel, označovaných jako „*kódy*“.³⁹

Chceme-li nahlédnout význam určitého kulturního fenoménu, musíme nejprve oddělit rovinu „*denotativní*“ od roviny „*konotativní*“. „*Denotativní*“ rovina je chápána jako rovina elementárních významů, přímo odkazujících k označovanému objektu, která je pro lidi stejného jazykového okruhu obecně srozumitelná. Oproti tomu „*konotativní*“ rovina je tvořena různými asociacemi, se kterými určitý jev v našich představách pojí. Jedná se o pole širších významů, které vycházejí jednak z individuální zkušenosti a jednak z kulturního okolí znaku, jsou tedy výsledkem kulturního působení. V „*konotativní*“ rovině však nepanuje tak silná shoda ohledně významů jako v případě „*denotace*“, a významy také podléhají značné proměnlivosti.⁴⁰

Předkládaná práce vychází ze způsobu, kterým sémiotiku používala tzv. tartuská škola jako klíč k analýze kultur. Tartuská škola, nazvaná podle estonského Tartu, kde na tamní univerzitě v 60. letech 20. století vznikla, nebo též Moskevsko-tartuská sémiotická škola, je spjata s osobností J. M. Lotmana. Kromě něj jsou k ní přirázováni lingvisté a literární vědci jako např. B.A. Uspenskij, A.M. Pjatigorskij či V.N. Toporov, kteří přispívali do sborníků „*Práce o znakových systémech*“ („*Trudy po znakovym sistemam*“) a které pojí zejména metoda a způsob bádání.⁴¹ Tartuská škola přistupovala k objektům svého bádání, ať už jimi bylo město, karetní hra nebo karneval, jako k „*textu*“, který je možné „*číst*“, tj. rozebírat a dešifrovat, tedy jako ke „*znakovému systému*“. Svým sémioticky orientovaným strukturálním studiem kultury „*produktivně a extrémně rozšířila hranice humanitního bádání a potažmo podnítila řadu badatelských strategií posledních desetiletí*“, jak uvádí T. Glanc v doslovu k českému výboru prací tartuské školy.⁴² Tartuská škola přitom úzce navazovala na formalismus, nejvlivnější ruský literárně-vědný proud prvních desetiletí 20. století (V. Šklovskij, B. Ejchenbaum,

³⁸ Srov.: DOUBRAVOVÁ, J. *Sémiotika v teorii a praxi*, s. 13-15.

³⁹ Tamtéž, s. 17-19.

⁴⁰ Srov.: BARTHES, Roland. *Kritika a pravda*. Praha, 1997, s. 169-175; BARTHES, Roland. *Mytologie*. Praha, 2004, s. 109-126.

⁴¹ Srov.: GLANC, Tomáš (sest.). *Exotika : Výbor z prací tartuské školy*. Brno, 2003, s. 287-288.

⁴² Tamtéž, s. 294.

R. Jakobson, J. Tyňanov a další). Formalismus se zajímal zejména o literární strukturu, tedy vnitřní, imanentní vlastnosti literárního díla, které z něj dělaly dílo literární (tzv. „literárnost“, „literaturnost“), a vymanil tak literární vědu z literárněvědného pozitivismu.

Metodologickým podnětem a inspirací pro mne byly zejména texty Vladimíra Macury, analyzující systém vyjadřování a kánony socialistického kulturního diskurzu.⁴³ Macura v těchto svých „*sémiotických esejích*“, jak je sám nazýval, vycházel především z Lotmanovy sémiotické kulturologie, přičemž sémiotické postupy a prostředky především aplikoval. Teoretická východiska sémiotiky jej zajímají jen jako „výchozí stanovisko, jako otevřené dveře pro rozbor, pro kreativní pitvu konkrétních jevů.“⁴⁴ V textech věnovaných například obrazu a smrti vůdce, mandelince bramborové, metru, továrně nebo spartakiádě Macura s neobyčejnou lehkostí a bravurou sémioticky analyzuje mechanismy československé socialistické kultury, její symboliku a mytologii, aniž by je hodnotil a odsuzoval podle nějakých etických či morálních kritérií. Jeho „*sémiotické eseje*“ zároveň dobře ukazují, že je stejně dobře možné použít sémiotickou metodu analýzy literárního textu na předměty mimoliterární, resp. mimojazykové. Z českého kontextu je nutné připomenout ještě práci Petra Fidelia „*Jazyk a moc*“, který se zabývá sémioticky orientovanou lingvistickou analýzou jazyka komunistické propagandy.⁴⁵

K volbě sémiotiky jako metodologického rámce vede především vnitřní logika tématu. V Sovětském svazu tzv. „*židovská otázka*“ formálně neexistovala a antisemitismus byl jako projev politické reakce kriminalizován. Do základů sovětské ideologie byl jako protiklad k buržoaznímu nacionalismu položen revoluční internacionalismus, který zůstal důležitým ideologickým prvkem i po polovině 30. let, kdy se ideologický koncept transformoval směrem k sovětskému patriotismu založenému na dominanci ruského národa. Ideologie internacionalismu byla i ve stalinském období důležitá jak směrem dovnitř, k potlačení nacionalistických tendencí některých konstitutivních národů, tak směrem ven, např. v rámci protifašistické propagandy. Antisemitské postoje, ať už byly motivovány jakýmkoli důvody a jakkoli

⁴³ MACURA, Vladimír. *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha, 2008 (dále jako MACURA, V. *Šťastný věk*)

⁴⁴ GLANC, Tomáš. *Závažná lehkost : Riskantní a včasné sondy mnohovrstevnatého spisovatele*. In: MACURA, Vladimír. *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha, 2008, s. 325.

⁴⁵ FIDELIUS, Petr. *Řeč komunistické moci*. Praha, 1998.

fatální byly jejich důsledky, nikdy nebyly vyjádřeny na oficiální úrovni, a tedy ani v propagandě, otevřeně a explicitně. Zůstaly skryté ve škále významů, které je nutné rozkrývat sémiotickou metodou. Předmětem analýzy tak budou znaky jako základní nositelé významu, které jsou organizovány do významových polí určujících propagandistickou podobu kampaní.

Sémiotická textová analýza rovněž umožňuje přesáhnout úzce politicky a historicky orientovanou analýzu směrem ke kulturně-historickému pojetí daného tématu v širším slova smyslu.

A svým způsobem zajímavé je také využití metody, jejíž kořeny jsou pevně vrostlé do ruského formalismu, na propagandistickou kampaň, která právě formalismus považovala za „*ideologickou diverzi*“ a jeho estetická měřítko za „*zvrácené a shnilé kánony buržoazní estetiky*“.⁴⁶

***

Závěrem poznámka ortografického charakteru: podle současných pravidel pravopisu, jak jsou kodifikovány v Pravidlech českého pravopisu, i podle doporučení Ústavu pro jazyk český Akademie věd se má užívat forma „*Žid*“ jako označení příslušníka národa a „*žid*“ jako označení příslušníka antropologické skupiny nebo stoupence náboženského vyznání.⁴⁷ Toto rozlišení však nepovažuji za plně funkční, a v kontextu dané práce navíc není vždy možné tyto nuance jednoznačně rozlišit. Proto se budu přidržovat formy „*Žid*“, a to i tam, kde její užití nemusí uvedeným pravidlům jednoznačně odpovídat.

Citace z cizích jazyků jsou přeloženy do češtiny autorkou práce. U výrazů, zejména slov nenormativní lexiky či jinak příznakově zbarvených, jejichž překlad do češtiny je variabilní, je vždy v závorce uveden původní výraz cizího jazyka. Pro přepis bibliografických údajů z ruštiny je využívána transliterace odpovídající normě ČSN ISO 9 (010185) – transliterace cyrilice do latinky - slovanské a neslovanské jazyky.

⁴⁶ *Vyšje znamja sovetskogo patriotizma*. Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949; *Na čuždych pozicijach. O proiskach antipatriotičeskoj grupy teatral'nych kritikov*. Kul'tura i žizň, 30.1.1949.

⁴⁷ *Pravidla českého pravopisu*, Brno, 2008; internetová jazyková příručka <http://prirucka.ujc.cas.cz>.

1 OBRAZ NEPŘÍTELE.

„Celá historie komunistického hnutí je řadou spiknutí, konspirací a vlastizrad, slíděním po domnělých nebo potenciálních nepřátelech.“⁴⁸

Ve své analýze kořenů studené války vychází V. Mastný z teze, že Sovětskému státu byl vždy hluboce vlastní neustálý pocit ohrožení. Snaha zajistit si vlastní bezpečnost byla z tohoto důvodu jakýmsi motorem domácí i zahraniční politiky. Pro Stalina, který ztotožnil zabezpečení státu se zabezpečením své osobní moci, byla bezpečnost od počátku záležitostí spíše vnitřní než vnější: „trval na tom, že než bude možné porazit zahraniční nepřátele, je třeba zničit ty vnitřní“. Nikdy nekončící hledání vnitřního pocitu jistoty tak spustilo spirálu „nekonečné samozásobitelské mašinérie teroru“ proti vnitřním nepřítelům, která se stala příznačným rysem stalinismu.⁴⁹

H. Arendtová ve své studii o totalitarismu ukazuje, že daleko důležitější, než jednotlivé konkrétní skupiny nepřátel, je pro totalitární režim tzv. „objektivní nepřítel“. Tento „objektivní nepřítel“ je definován výhradně ideologií totalitárního režimu: „Objektivní nepřítel nikdy není konkrétním jedincem, jehož nebezpečné myšlenky musí být doloženy nebo jehož minulost zakládá oprávněné podezření, nýbrž je vždy „nositel tendencí“, podobně jako nositel choroby.“⁵⁰ Identita takto vymezených nepřátel se může lehce měnit podle měnících se okolností, takže poté, co je jedna skupina zlikvidována, může být vyhlášena válka skupině jiné.⁵¹ Během občanské války byli takovými „nepřáteli“ různé kontrarevoluční živly, v období pětiletky, násilné kolektivizace a masové industrializace kulaci, v souvislosti s upevňováním Stalinovy mocenské pozice různí trockisté a stoupcí pravých či levých úchylek, za války a v jejím průběhu pak dokonce celé národy a národnostní menšiny... Proměny těchto kategorií „objektivních nepřátel“ dobře dokumentují proudy vězňů, které v jednotlivých obdobích sovětských dějin pohlcoval Gulag.⁵² Touto „permanentní čistkou“⁵³ byla udržována v pohybu jak mašinérie teroru, tak režim samotný, který si tím zachovával vnitřní dynamiku, a zároveň ospravedlňoval svou existenci.

⁴⁸ LENDVAI, Paul. *Antisemitism without Jews : Communist Eastern Europe*. New York, 1971, s. 13.

⁴⁹ MASTNÝ, Vojtěch: *Studená válka a sovětský pocit nejistoty. 1947-1953 : Stalinova léta*. Praha, 2001, s. 19 nn.

⁵⁰ ARENDTOVÁ, H. *Původ totalitarismu*, s. 574-575.

⁵¹ Tamtéž, s. 576.

⁵² Srov.: SOLŽENICYN, Aleksandr. *Souostroví Gulag. Část I., kap.2: Dějiny naší kanalizace*. Praha, 1990, s. 25-63.

H. Arendtová však upozorňuje, že výběr nepřátel nebyl úplně libovolný, ale musel působit – s ohledem na propagandistické účely – dostatečně věrohodně nebo dokonce mohl být těmito propagandistickými potřebami přímo vyvolán. Jako příklad uvádí Arendtová právě „náhle a opětně probuzený vládní antisemitismus v Sovětském svazu“.⁵⁴ Ačkoli důvod, který Arendtovou k volbě tohoto příkladu vede – snaha získat sympatie pro Sovětský svaz v evropských satelitních zemích – je veskrze sporný, Židé jako specifická menšina byli z tohoto pohledu logickou volbou. Byli „národem bez vlády, bez vlasti a bez jazyka“⁵⁵, byli roztroušeni po celém světě a vyznačovali se na jedné straně značně pokročilým stupněm asimilace, vedoucím v podstatě ke splynutí s ostatním obyvatelstvem, a na straně druhé silícím národním sebeuvědoměním a sebevědomím v souvislosti s prožitým traumatem holocaustu a vznikem židovské státnosti. V tomto ohledu se mohli stát „nepřítelem“ z mnoha propagandisticky lehce uchopitelných důvodů, ať už kvůli vazbám na Západ, odrodilému kosmopolitismu nebo nacionalismu.

Obraz „nepřítele“ tvořil nedílnou součást sovětského ideologického kánonu od jeho počátku. Nejčastěji je definován jako „přesvědčení určité skupiny, že její bezpečnost a základní hodnoty jsou bezprostředně a závažně ohroženy nějakou jinou skupinou“, přičemž záleží na interpretačním přístupu, zda jsou v jeho základu spatřovány faktory biologické, psychologické, sociálně-psychologické nebo politické povahy.⁵⁶

Obraz „nepřítele“ se vyskytuje ve dvou základních podobách – jako „nepřítel“ vnitřní, vycházející zevnitř dané skupiny, a „nepřítel“ vnější, představující pro danou skupinu ohrožení z vnějšku. Vždy však vychází ze základní dichotomie „my“ a „oni“, „my“ a „ti druzí“, „ti cizí“, „ti odlišní“, přičemž povaha toho „jiného“ a „odlišného“ se proměňuje v závislosti na historickém vývoji a vládnoucích ideologiích.⁵⁷

Židé v rámci této dichotomie zaujímají specifické postavení. Podle Klause Holze, který problematiku moderního antisemitismu vysvětluje v kontextu

⁵³ Termín Z. Brzezinského. Srov.: BRZEZINSKI, Zygmund. *The permanent purge*. Cambridge, 1956.

⁵⁴ ARENTOVÁ, H. *Původ totalitarismu*, s. 575-576.

⁵⁵ Tamtéž, s. 57.

⁵⁶ LUOSTARINEN, Heikki. *Finnish Russophobia : The Story of an Enemy Image*. Journal of Peace Research, Vol. 26, No. 2 (May, 1989), s. 125.

⁵⁷ Srov.: LOEWENSTEIN, Bedřich W. *My a ti druzí : Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, 1997, s. 59-60.

nacionalismu, nemohou být Židé vnímáni ani jako domorodci, ani jako cizinci. Jejich postavení nelze podřadit ani jedné z těchto kategorií, ale vyplývá z jejich komplementarity: „Žid není považován ani za domorodce, ani za cizince, je rozhodně něco mezi (je domorodcem i cizincem zároveň) Patří tak do 3. kategorie - mezi naším a cizím národem“.⁵⁸ V rámci dichotomie „našeho“ a „cizího“ národa je proto Žid tím „třetím“, a ztělesňuje tak negaci rozdílu mezi „vlastním“ a „jiným“ národem. Tato pozice Žida jako toho „třetího“ ve vztahu k rozdílu *vlastního*“ a „cizího“ národa je podle Klause základem nebezpečí, které Židům připisuje mezinárodní antisemitismus: „Je v něm personifikována možnost zhroucení národního uspořádání světa. Proto se jeví zároveň jako nebezpečí pro svět národů a z druhé strany nemá ve světě národů žádné jednoznačné místo. Ztělesňuje jinými slovy „ne-identitu“.“⁵⁹

Toto Klausovo pojetí je možné aplikovat i ve vztahu k obrazu sovětských Židů ve sledovaném období. I oni vystupovali jako určitá figura „toho třetího“, v níž se propojovaly obrazy „vnitřního“ a „vnějšího“ „nepřítele“. I jim je možné připisovat pozici mimo kategorie „náš“ („sovětský“) a „cizí“ národ.

---

⁵⁸ HOLZ, Klaus. *Die Antisemitische Konstruktion des „Dritten“ und die nationale Ordnung der Welt*. In: von BRAUN, Christina, ZIEGE, Eva-Marie (eds.). *Das "bewegliche" Vorurteil : Aspekte des internationalen Antisemitismus*. Würzburg 2004, ss. 43-63, s.44 (dále jako HOLZ, K.: *Die Antisemitische Konstruktion*).

⁵⁹ HOLZ, K.: *Die Antisemitische Konstruktion*, s. 45.

2 KONCEPTY A DEFINICE ANTISEMITISMU.

V odborné literatuře je pro označení vztahu mezi stalinským režimem a osobami židovského původu v poválečném období běžně používán pojem „*antisemitismus*“. To je však pojem významově značně nejednoznačný, silně emocionálně zatížený a lehce účelově manipulovatelný, což znemožňuje jeho prosté převzetí a použití. Pojem „*antisemitismus*“ je zkrátka „skrytá past a smyčka, která nás lapí, i když známe její nebezpečí“, jak výstižně uvádí historik sionismu Ben Halpern ve své stati, pokoušející se tento fenomén definovat sémantickou metodou.⁶⁰

Jak upozorňuje W. Laqueur, podoba antisemitismu i jeho projevy se navíc v průběhu času měnily, přičemž v různých zemích a kulturách se projevoval různě.⁶¹ Proto i teoretické koncepty pokoušející se vysvětlit jeho zdroje a příčiny vytvářejí velmi široké a komplikované pole.

V Evropě se až do druhé poloviny 19. století antisemitismus zakládal zejména na historicky podmíněných náboženských (a pseudonáboženských) antagonismech vůči Židům ze strany křesťanů a křesťanských společenství. Rané koncepty antisemitismu se proto pohybovaly především na poli teologie. Problematiku Židů touto optikou vnímali první církevní otcové (sv. Augustin či Jan Zlatoústý), církevní reformátoři 16. století (Martin Luther) a do značné míry ještě i představitelé německé klasické filosofie (J. Fichte, E. Kant či G.W.F. Hegel), jejichž antijudaismus však již „držely na uzdě myšlenky osvícenství – lidská práva a tolerance.“⁶²

Teprve v 70. letech 19. století, v souvislosti s postupující židovskou emancipací a asimilací, zpopularizoval německý žurnalista W. Marr pojem „*antisemitismus*“ pro označení negativního vztahu k Židům z nenáboženského hlediska. Zrodil se tak antisemitismus, založený místo na náboženské netoleranci na rasovém základě, který vyvrcholil norimberskými zákony a tragédií holocaustu.

Nábožensky motivovaný odpor k Židům byl po celou svou historii posilován faktory socioekonomické povahy, dané specifickou rolí Židů jako představitelů „neproduktivních“ profesí (lichva, prodej alkoholu, apod.). Od sedmnáctého století

⁶⁰ HALPERN, Ben. *What is Antisemitism?* Modern Judaism, Vol. 1, No. 3 (Dec., 1981), ss. 251-262, s. 251.

⁶¹ LAQUEUR, Walter. *Měníci se tvář antisemitismu : Od starověku do dnešních dnů*. Praha, 2007, s. 27 (dále jako LAQUEUR, W. *Měníci se tvář antisemitismu*).

⁶² Tamtéž, s. 73.

začaly tyto sociální a ekonomické faktory ve vztahu k Židům převládat nad náboženskými. V teoretických pracích se tento obrat k sociálním a ekonomickým aspektům antisemitismu projevil až ve druhé polovině 19. století. Plně se na něj zaměřili teprve socialističtí myslitelé, kteří zkoumali především souvislost antisemitismu s kapitalistickým způsobem výroby a charakterem buržoazní společnosti. Podílu Židů na vzniku a rozvoji moderního kapitalismu a jeho souvislosti s antisemitismem se věnoval např. levicově orientovaný ekonom W. Sombart.⁶³

Nacionálním faktorům antisemitismu se ve stejné době věnoval L. Pinsker, který vysvětloval antisemitismus jako logickou reakci na nenormálnost židovské existence v diaspoře; odlišnost Židů tedy podle něj spočívala v tom, že nebyli národem a neměli vlastní stát.⁶⁴ Pinskerova výzva, aby se Židé stali národem, se stala součástí ideologického pozadí, z něhož později vyrostl politický sionismus. Po první světové válce se v kontextu formování nových národnostních států stal antisemitismus důležitým politickým faktorem. Jak však upozorňuje W. Laqueur, žádné významnější pokusy o jeho teoretické vysvětlení se až do konce 30. let neobjevily.⁶⁵

Teprve nástup nacismu s jeho explicitní rasistickou ideologií dal myšlení o antisemitismu nový impulz, a to i v rámci takových vědních disciplín, které se mu do té doby nevěnovaly. Tento přístup se nejzřetelněji projevil v okruhu tzv. frankfurtské školy - neformálního uskupení soustředěného kolem „*Ústavu pro sociální výzkum*“ („*Institut für Sozialforschung*“) ve Frankfurtu nad Mohanem - která vycházela z hegelíanského filozofického dědictví a z marxistické analýzy obohacené přístupy z dalších vědních oborů, jako sociologie a psychoanalýza. Mezi nejznámější autory spojovanými s frankfurtskou školou, kteří se hlouběji věnovali problematice antisemitismu, patří T. W. Adorno a H. Arendtová. Adornovy snahy osvětlit vzestup národního socialismu vyústily do studií o tzv. autoritativní osobnosti, pokoušející se identifikovat a kvantifikovat osobnostní rysy vedoucí k náchylnosti k antisemitské ideologii a antidemokratickému politickému přesvědčení.⁶⁶ Pro H. Arendtovou je antisemitismus jedním z klíčových pojmů v její analýze původu a mechanismů

⁶³ SOMBART, W. *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, 1911.

⁶⁴ PINSKER, L.: *Autoemancipace*, 1882

⁶⁵ LAQUEUR, W. *Mění se tvář antisemitismu*, s. 34 -35.

⁶⁶ ADORNO, T. W., FRENKEL-BRUNSWIK, E., LEVINSON, D.J., SANFORD, R. N. *The authoritarian personality*. Oxford, 1950.

totalitarismu.⁶⁷ Odmítá dvě nejfrekventovanější vysvětlení antisemitismu – teorii „obětního beránka“, podle které antisemitismus svaluje vinu za veškeré zlo světa na nevinnou skupinu Židů, a teorii o věčném antisemitismu jako nepřerušované historii pronásledování Židů od konce Římské říše až do současnosti. Obě totiž podle ní popírají jakoukoli konkrétní odpovědnost na straně Židů. Moderní antisemitismus dává Arendtová do souvislosti s obecným vývojem tradičních národních států, přičemž poukazuje na skutečnost, že míra jejich rozpadu pod tlakem sílící moci buržoazie je přímo úměrná nárůstu antisemitismu. Antisemitská hesla se v posledním stádiu desintegrace tradičního národního státu od 80. let 19. století stala neúčinnějším prostředkem pro organizaci mas lidí a pro destrukci starých forem vlád, čímž se otevřela cesta k nástupu totalitarismu a totalitárních systémů. V případě Sovětského svazu však tento koncept naráží na skutečnost, že zde byl silný antisemitismus přítomný dávno před ustavením Sovětského svazu a totalitárního režimu. Nejsilnější zázemí měl na území bývalé „*linie židovského osídlení*“ („*čerty osedlosti*“), zejména na Ukrajině a v Bělorusku, přičemž jeho původci byli často právě Ukrajinci, Bělorusové, Poláci apod. Tento „*tradiční*“ antisemitismus či „*judofobie*“ hrál důležitou roli i při formování antisemitských projevů v sovětském období.

Fenomén holocaustu měl na vnímání a výklad antisemitismu z pochopitelných příčin klíčový vliv a po druhé světové válce jeho studium do určité míry zastíňovalo myšlení o antisemitismu jako takovém. Pozornost obecné analýze antisemitismu se znovu začala věnovat teprve koncem 20. století. Do popředí se v tuto dobu dostal zejména tzv. „*nový antisemitismus*“ zabývající se vztahem mezi antisemitismem a antisionismem.⁶⁸

V nejobecnější rovině bývá „*antisemitismus*“ často definován prostě jako nepřátelský postoj k Židům jako takovým.⁶⁹ Pro účely této práce budu vycházet z respektované definice Helen Feinové, které se podařilo obsáhnout širší významové pole tohoto pojmu: „Antisemitismus je trvale přítomná latentní struktura nepřátelských názorů vůči Židům jako skupině projevující se u jednotlivců jako osobní postoj,

⁶⁷ ARENDT, Hannah. *The Origines of Totalitarianism*. New York, 1951. Česky ARENDTOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu*. Praha, 1996.

⁶⁸ Srov. např.: LAQUEUR, W. *Měníci se tvář antisemitismu*, s. 8-26; IGANSKI, P., KOSMIN, B. (ed.) *The New Antisemitism*. Lincoln, 2002.

⁶⁹ „Nepřátelský vztah vůči Židům, který může působit i jako ideologie či politická doktrína.“ Srov.: *Velký sociologický slovník*, Praha, 1996.

v kultuře jako mýtus, ideologie, folklór a formy zobrazování a v chování jako sociální nebo právní diskriminace, politická mobilizace proti Židům a kolektivní nebo státní násilí, jehož výsledkem a/nebo záměrem je vyloučení, vyhnání nebo zničení Židů jako takových.⁷⁰ Definice B. Halperna, který tvrdí, že „antisemitský“ režim nebo skupina je „takový režim nebo skupina, která je k Židům nepřátelská do té míry, že nemůže akceptovat míru, ve které jsou aktuálně tolerováni“, mi pak umožní označovat sovětský režim jako režim antisemitský.⁷¹

Obě tyto definice však nutně vzbuzují otázku, kdo je „Žid“, resp. komu je možné židovskou identitu přisuzovat, přičemž odpověď bude různá, budeme-li hledat identitu náboženskou, sociální, rasovou, kulturní, národnostní či politickou. J.P. Sartre toto úskalí překonal svou definicí, založenou na existencialistické a fenomenologické filosofii, podle níž je Židem ten, koho za Žida považují ostatní, čímž do centra antisemitismu postavil stereotypní konstrukt „Žida“.⁷² „Žid“ tedy v tomto pojetí není reálnou figurou, ale konstruktem vytvořeným z nejrůznějších představ, stereotypů a předsudků, vlastních lidem v daném místě a čase. Základ antisemitismu pak tvoří souhrn těchto stereotypů a předsudků, které se měnily v souvislosti se změnami sociálního, kulturního a politického prostředí, nicméně jejichž podstata zůstávala stejná – vnímání Žida jako cizího a nepřítele. Tento přístup mi v dané práci umožní odhlédnout od takových otázek, jako je problematika sebeidentifikace Židů ve sledovaném období nebo jejich pozice ve společnosti, a zajímat se především o to, jakým způsobem byli vnímáni a jak, resp. prostřednictvím jakých znaků a charakteristik, byl konstruován jejich obraz v rámci sovětské propagandy.

---

⁷⁰ FEIN, Helen. *Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations and Actions* In: FEIN, Helen (ed.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism, Current Research on Antisemitism*. Vol. 1, Berlin, 1987, s. 67.

⁷¹ HALPERN, Ben. *What is Antisemitism?*, s.260.

⁷² Srov.: SARTRE, Jean Paul. *Réflexions sur la question juive*. Paris, 1946.

3 DĚJINY VZTAHU SOVĚTSKÉHO REŽIMU K ŽIDŮM

3.1 Boj proti tradičnímu antisemitismu a vznik antisemitismu stalinského. 1917 – 1936.

Sovětské Rusko se v době svého vzniku prohlásilo za zemi, v níž neexistují žádná národnostní a náboženská privilegia a všechny národnostní skupiny mají právo na svobodný rozvoj.⁷³ Antisemitismus, který byl v podobě legislativních omezení, pogromů a černosotněnské propagandy nedílnou součástí ruských dějin bezmála od okamžiku, kdy carská říše v důsledku dělení Polska připojila území s početným židovským obyvatelstvem, byl jako přežitek carismu a nástroj kontrarevoluce prohlášen za jev sovětskému režimu nepřátelský, a jako takový byl postaven mimo zákon.⁷⁴ Sovětská vláda v tomto ohledu navázala na kroky prozatímní vlády, která jedním ze svých prvních dekretů zrušila existující náboženská a národnostní omezení, včetně tzv. „linie židovského osídlení“ („čerta jevrejskoj osedlosti“). Tato hranice, ustavená za vlády Kateřiny II. na konci 18. století, vymezovala území v západních oblastech impéria, kde se mohli Židé usazovat, a jako taková symbolicky rozdělovala poddané ruské říše na „své“ a „cizí“.⁷⁵

Bolševici si svým bojem proti antisemitismu získali sociální oporu ve velké části židovského obyvatelstva, podobně jako jim jejich národnostní politika zajistila náklonnost dalších národnostních menšin. Tato radikální změna paradigmatu vedla k výrazné až revoluční proměně společenského postavení ruským Židů. V této době se jim otevřela cesta nejen do velkých měst centrálního Ruska, kam měli dosud zamezen přístup, ale i do stranických, vládních, ekonomických, kulturních či vědeckých kruhů, což jim zajistilo značný společenský vzestup. Takové posílení židovského elementu ve veřejném sektoru země, především mezi stranickými kádry a ve státní správě, a to jak ve vysokých funkcích, tak na nižších stupních hierarchie, přispělo k tomu, že bolševismus

⁷³ Srov.: 2 (15) nojabrja. Deklaracija prav narodov Rossii. In: *Dekrety Sovetskoj vlasti*. T.1. Moskva, 1957, s. 40 (dále jako *Dekrety Sovetskoj vlasti*).

⁷⁴ Ihned po převratu, 26. října (8. listopadu) bylo přijato *Usnesení Druhého sjezdu Sovětů o boji s kontrarevolučními zločiny* nakazující „okamžitě přijmout co nejráznější opatření proti kontrarevolučním aktivitám, „protižidovským“ i jakýmkoli jiným pogromům.“ (26 oktjabrja (8 nojabrja). *Postanovlenije Vtorogo Vserossijskogo sjezda Sovetov o bor'be s kontrarevoljucionnymi prestuplenijami*. In: *Dekrety Sovetskoj vlasti*, s. 16.) Trestní zákoník přijatý v roce 1922 sice neobsahoval paragraf explicitně věnovaný antisemitismu, ale stanovil trestní odpovědnost za vzbuzování národnostního nenávisti, pod nějž mohly být antisemitské projevy podřazeny. Dokumentována je řada případů trestního stíhání a odsouzení za antisemitské projevy. Srov.: VAKSBERG, A. *Iz ada v raj*, s. 95-97.

⁷⁵ VAKSBERG, A. *Iz ada v raj*, s. 13. V tuto dobu však nešlo v první řadě o rozdíl etnický či národnostní, ale zejména konfesijní.

a sovětské zřízení byly v určitých společenských segmentech v Rusku i v zahraničí ztotožňovány s nadvládou Židů. Zrodil se tak mýtus o „židokomuně“, který se formoval kolem takových znaků jako „židovský bolševismus“, „židovská internacionála“, „židovská světová revoluce“ apod. Toto silné zastoupení židovského elementu se projevilo také v rámci stalinského antisemitismu.⁷⁶ Spolu s emancipací a společenským vzestupem židovského obyvatelstva se naplno rozvinul proces jeho asimilace, která „do revoluce probíhala pouze částečně a týkala se jen nejvyšších židovských vrstev, avšak nyní se stala všeobecnou a zachvátila prakticky celé židovské obyvatelstvo bývalého impéria.“⁷⁷

Přibližně od poloviny třicátých let, kdy se definitivně upevnila Stalinova mocenská pozice, se však razantně změnil celý ideologický koncept sovětské národnostní politiky. Namísto utopického revolučního internacionalismu charakteristického pro rané období bolševické vlády se zformovala ideologie sovětského patriotismu založená na všestranné dominanci ruského etnika. V symbolické rovině tento posun dobře ilustruje nahrazení Internacionály - mezinárodní hymny dělnického hnutí – ve funkci sovětské hymny v roce 1944 novou písní adorující Velikou Rus tmelící nerozlučný svaz svobodných republik.

Návrat k ideologii předrevolučního velkoruského šovinismu přispěl k novému vzepětí antisemitismu, který je s ním historicky nerozlučně spjat. Tuto souvislost mezi „bojovným nacionalismem“ a z něho vyrůstajícím antisemitismem zdůraznil již počátkem 50. let 20. století historik S. Švarc.⁷⁸ Antisemitismus pozdního stalinismu však měl ve srovnání s předcházejícím obdobím kvalitativně odlišnou podobu. Namísto tradiční, historicky zakořeněné judofobie širokých vrstev obyvatelstva, vystavěné zejména na náboženském a socioekonomickém základě, se přesunul do sféry diskriminační administrativní a kádrové regulace. V roce 1933 byly v Sovětském svazu zavedeny vnitřní pasy, v nichž se pod bodem 5 objevila kolonka národnost. Tzv. „článek pět“ („*пятый пункт*“) postupně nabýval pro každodenní život a kariérní uplatnění člověka stejně závažného významu jako bod šestý, identifikující jeho třídní původ. Jak uvádí historik G. Kostyrčenko: „etnická příslušnost se stala pro stalinský

⁷⁶ Podrobnější analýza tohoto fenoménu viz PUFELSKA, Agnieszka. *Die „Judäo-Kommune“ : Ein Feindbild in Polen. Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus 1939-1948.* Paderborn: Schöningh, 2007.

⁷⁷ KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 37.

⁷⁸ ŠVARC, S. *Antisemitizm v Sovetskom sojuze*, s. 214.

režim sociálním znakem, který byl využíván zároveň i pro skrytou diskriminaci z národnostního hlediska.⁷⁹

Tento typ protizidovské politiky v období pozdního stalinismu bývá v literatuře označován jako „státní“ („*gosudarstvennyj*“) nebo též „oficiální“ („*oficial'nyj*“) či „stalinský“ („*stalinskij*“) antisemitismus, čímž je odlišován od tradičních projevů judofobie.⁸⁰ V mnohonárodnostním státě hlásícím se, alespoň deklaratorně, k internacionalismu však antisemitismus nemohl mít a také nikdy neměl podobu oficiálně deklarované politiky. Jeho skrytý, spíše latentní charakter tak vylučoval masové protizidovské represe, jako tomu bylo v případě nacistického Německa. To je také jeden z hlavních argumentů, proč, jak bylo uvedeno výše, patří informace o chystaném masovém vysídlení sovětských Židů na Dálný Východ, často reprodukováná v odborné literatuře, spíše do sféry mýtů než historických faktů.

Těžiště takto vymezeného stalinského antisemitismu bývá v odborné literatuře shodně kladeno do poválečného období, avšak v jeho přesnějším časovém vymezení a v dataci jeho počátků se jednotliví autoři rozcházejí.⁸¹ Pro účely této práce bude za přelomový považován rok 1948, a to jak s ohledem na dynamiku historického vývoje na mezinárodní scéně (krize v protifašistické koalici, ústící do blokády Západního Berlína, a nástup studené války, rozkol v sovětsko-jugoslávských vztazích, vznik Izraele a

⁷⁹ KOSTYRČENKO, G. *Tajná politika Stalina*, s. 219.

⁸⁰ „Státní antisemitismus“ srov.: MEDVEDEŤ, Ž. Stalin i jevrevskaja problema, s. 93 nn či PICHJOJA, R.: *Sovetskij Sojuz*, s. 75-78. „Oficiální“ či „stalinský antisemitismus“ viz např. KOSTYRČENKO, G. *Tajná politika Stalina*, s. 69 nn. Uvedené pojmy jsou však v sekundární literatuře používány v podstatě jako synonyma a jejich výběr spočívá na libovůli autora. Pouze Frank Grüner tyto pojmy a nuance mezi nimi s německou precizností analyzuje ve své práci věnované vzájemným vztahům sovětské moci a sovětských Židů. Srov.: GRÜNER, F.: *Patrioten und Kosmopoliten*, s. 412-414. Ve shodě s ním se budu v této práci přidržovat termínu „stalinský antisemitismus“ nebo „antisemitismus období pozdního stalinismu“.

⁸¹ J.J. Zubkovová tak spatřuje první projevy antisemitismu krátce po skončení války, avšak jeho plné propuknutí datuje do let 1948-49. Srov.: ZUBKOVA, J.J. *Poslevojennoje...*, s. 206. R. Pichoja datuje jeho počátek do přelomu roku 1947-48. Srov.: PICHJOJA, R.: *Sovetskij Sojuz*, s. 75-78. Ž. Medveděv bez bližšího upřesnění mluví o poválečném období. Srov.: MEDVEDEŤ, Ž. *Stalin i jevrevskaja problema*, s. 92). N. Levinová charakterizuje léta 1948 – 1953 jako „černé roky sovětského židovstva“. Srov.: LEVIN, N. *Paradox of Survival*, s. 512 nn.) K. Durman s odvoláním na románovou kroniku Vasilije Grossmana datuje začátek protizidovského tažení do let 1943-1944. Srov.: DURMAN, Karel. *Popely ještě žhavé : Válka a nukleární mír*. Praha, 2004, s. 187. Podle S. Švarce se v SSSR poprvé projevil příznak oficiálního a otevřeně podporovaného antisemitismu počátkem roku 1949. Nicméně „plíživý, zpočátku možná jen polovědomý antisemitismus vrchních pater sovětské byrokracie, který se vyhýbal otevřeným projevům a projevoval se zejména vytlačováním Židů do pozadí ve všech oblastech sovětského života“ podle něj začal vnikat již ve druhé polovině 30. let. Srov.: ŠVARC, S. *Antisemitizm v Sovetskomo sojuze*, s. 8 a 215. Podobně G. Kostyrčenko datuje počátek postupné krystalizace elementů oficiálního antisemitismu do systematické oficiální politiky již k roku 1936, přičemž se podle něj plně projevil teprve v letech 1949-1953. Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 291 nn.

dynamika sovětsko-izraelských vztahů), tak na logiku vývoje vztahu k sovětskému režimu k Židům (smrt Solomona Michoelse, první zatýkání členů JAK). S ohledem na zachování všech souvislostí je však třeba se v tomto historickém přehledu alespoň krátce věnovat i událostem předcházejícího období.

3.2 První projevy stalinského antisemitismu. Období 1936 – 1948

Hlavním pilířem nové sovětské národnostní politiky, která od poloviny 30. let zaujala místo doktríny revolučního internacionalismu, byl princip hierarchie sovětských národů. Na pomyslný vrchol této pyramidy byl vyzdvihnut ruský národ. Všestranná ruská dominance se stala základním kamenem tzv. sovětského patriotismu, který začal být vnímán jako klíčová pozitivní hodnota. Tento obrat spolu se sovětsko-německým sblížením v době před vypuknutím druhé světové války (a pod vlivem prohlubující se Stalinyvy osobní judofobie) přispěl podle G. Kostyrčenko k prvním projevům antisemitismu stalinského aparátu vůči osobám židovského původu, které datuje k roku 1939.⁸² K této interpretaci je však třeba přistupovat obezřetně. Jakkoli v této době přišla o místo či funkci řada představitelů středních a vyšších vrstev sovětské nomenklatury, nedají se tato kádrová opatření vykládat čistě v národnostním klíči. Tak např. ministr zahraničí Litvinov nebyl v květnu 1939 odvolán nejen kvůli svému židovskému původu, ale také proto, že se v zahraniční politice orientoval na spojení se západními demokraciemi a zaujímal ostře antifašistické postoje. Podobně řada dalších personálních změn v orgánech strany a vlády byla způsobena nástupem technokratického mocenského tandemu Malenkov – Berija a nové generace neideologických kariérních úředníků, kteří začali vytlačovat porevoluční kádry, mezi nimiž bylo v důsledku porevolučního vývoje stále značné množství Židů, nikoli však exkluzivně Židy jako takové.

Během 2. světové války podléhala problematika vztahu státní moci k Židům vlastní, specifické dynamice dané okolnostmi válečného konfliktu. V jeho první fázi se Sovětský svaz soustředil zejména na mobilizaci celé společnosti a všech etnických, náboženských a sociálních vrstev proti nacistickému Německu. Součástí byla i aktivizace židovského občanského hnutí, a to primárně s cílem získat jejich prostřednictvím finanční pomoc ze Západu, především od vlivné a bohaté židovské menšiny ve Spojených státech. První aktivitou tohoto druhu byla rozhlasová konference

---

⁸² KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 55 a 69.

sovětských osobností židovského původu (např. herec S. Michoels, filmový režisér S. Ejznštejn, spisovatel I. Erenburg apod.). Pod dojmem jejich výzvy „k Židům celého světa“ se po celém světě začaly pořádat sbírky prostředků na potřeby Rudé armády.⁸³ Logickým krokem pak bylo vytvoření organizace, která by tyto aktivity a kontakty s mezinárodními židovskými a sionistickými organizacemi zaštiťovala. Po epizodickém pokusu NKVD zformovat židovskou organizaci na mezinárodním základě, která skončila nechvalně známým případem „Ehrlich – Alter“⁸⁴, byl v únoru 1942 ustaven v rámci struktury Sovinformbyra pod patronátem S.A. Lozovského⁸⁵ čistě sovětský Židovský antifašistický výbor („*Jevrejskij antifašistskij komitet*“, JAK) v čele se Solomonem Michoelsem⁸⁶.

JAK měl primárně propagandistický charakter a byl orientován výlučně na zahraničí. V létě 1943 Michoels spolu s členem prezidia JAK (a spolupracovníkem státní bezpečnosti) I. Feferem odjeli na několikaměsíční propagandistickou cestu do Spojených států, kde je kromě významných osobností židovské národnosti v čele s Albertem Einsteinem či Chaimem Weizmannem uvítaly nadšené manifestace několikatisícových davů. Michoels a Fefer měli rovněž Molotovovo svolení projednat s americkými sionistickými organizacemi možnost finanční podpory přesídlení Židů na Krym, odkud se již plánoval odsun Krymských Tatarů. Sovětské vedení si tímto plánem budovalo pověst ochránce pronásledovaných Židů a zároveň doufalo, že díky tomu budou američtí sionisté ještě ochotněji posílat do Sovětského svazu peníze.⁸⁷ Pod dojmem pozitivních reakcí na tento návrh, zejména ze strany „*Jointu*“ („*American Jewish Joint Distribution Committee*“), připravilo vedení JAK s podporou Lozovského

⁸³ Celkem získal Sovětský svaz během druhé světové války od zahraničních židovských spolků okolo 45 milionů dolarů. Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 231.

⁸⁴ Polští občané a aktivisté židovské socialistické strany Bund Henryk Ehrlich a Wiktor Alter po okupaci Polska utekli na území obsazená Sovětským svazem, kde byli zatčeni, obviněni z buržoazního nacionalismu a odsouzeni k trestu smrti. Místo vykonání rozsudku jim byla nabídnuta spolupráce s NKVD na projektu utvoření mezinárodního Židovského protihitlerovského výboru. Ehrlich a Alter se této příležitosti aktivně chopili, brzy však kvůli své jasné orientaci na spolupráci se západními zeměmi a Polskem ztratili důvěru a byli znovu zatčeni. H. Ehrlich spáchal ve vězení sebevraždu, W. Alter byl popraven. (srov. KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 232-236.)

⁸⁵ Solomon Abramovič Lozovskij byl od roku 1939 náměstkem ministra zahraničí a z titulu této funkce stál ve vedení Sovinformbyra. Byl považován za hlavního obhájce zájmů sovětských Židů v nejvyšších politických patrech. Byl blízkým přítelem Molotova a Poliny Žemčužiny a udržoval přátelské styky s vedením JAK. Srov. KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 230; MEDVEDĚV, Ž. Stalin i jevrejskaja problema, s. 61-62.

⁸⁶ Herec a divadelní režisér Solomon Michoels (1890-1948, vl. jm. Šlojme Vovsi) byl od roku 1929 ředitelem Státního židovského divadla a doma i v zahraničí byla znám jako významný představitel sovětské židovské kultury. Zastával funkci předsedy JAK.

⁸⁷ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 429.

návrh na vytvoření židovské autonomie na Krymu a 15. února 1944 jej adresovali Stalinovi.⁸⁸ Tehdy byl tento očividně nereálný a nepromyšlený návrh bez další reakce uložen do archivu, odkud byl však o pět let později vytažen a použit jako jeden z hlavních důkazů sionistického spiknutí v procesu proti JAK.

Zatímco se Sovětský svaz v zahraničí profiloval jako hlavní ochránce pronásledovaných Židů, situace uvnitř země se vyvíjela zcela jinak. V důsledku válečných útrap a pod vlivem intenzivní nacistické protizidovské propagandy začaly v zemi narůstat otevřené projevy lidové judofobie, a to zejména na Němci okupovaných územích. Určité protizidovské tendence se však začaly objevovat i na státní úrovni. Šlo například o „mlčení“ Sovětského svazu o holocaustu, o bagatelizaci zásluh vojáků židovského původu v bojových operacích Rudé armády a zejména tažení za čistotu ruského umění pod egidou patriotické propagandy, jejímž výsledkem byla radikální personální čistka zaměřená na osoby židovského původu v kulturních institucích, redakcích, vydavatelstvích, uměleckých svazech apod.⁸⁹

S ohledem na svou mezinárodní pověst a ve snaze nenarušovat soudržnost společnosti národnostními střety v nestabilní válečné době však sovětské vedení nedopustilo eskalaci protizidovských nálad ve společnosti a protizidovské projevy byrokratického aparátu udržovalo v úzkém rámci kulturní sféry.

Vítězstvím nad nacistickým Německem apoteóza ruského patriotismu jako základu státní a národnostní doktríny SSSR kulminovala. Avšak vzhledem k problémům vnitřní povahy i komplikující se mezinárodní situaci v nastupující éře studené války bylo potřeba prosadit ve společnosti nový ideologický kurz. A. Ždanov, který v dubnu 1946 převzal pozici hlavního sovětského ideologa, proto spustil agresivní ideologickou kampaň, jejímž cílem bylo nastolit v co nejkratší době totální ideologickou kontrolu společnosti po fázi určité liberalizace poměrů v období druhé světové války a krátce po ní. Tato kampaň, známá jako „ždanovština“, byla směřována zejména na

⁸⁸ Srov.: *Rukovodstvo JAK – v pravitel'stvo SSSR s predloženijem sozdat' jevrejskiju respubliku v Krymu. 15. fevralja 1944.* In: REDLICH, Šimon (otv. red.), KOSTYRČENKO, Gennadij. (nauč. red.). *Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR 1941-1948: dokumentirovannaja istorija*, Moskva, 1996, s. 136-139.

⁸⁹ V srpnu 1942, v době klíčových bojů na východní frontě, připravil Agitprop pro ÚV materiál věnovaný kádrové politice v oblasti umění, který se hemžil takovými výrazy jako „osoby neruského původu“ („nerusskije ljudi“) či „překrucování národnostní politiky“ („izvraščeniye nacional'noj politiky“) a požadoval přijetí rázných opatření k posílení ruských kádru. Srov.: *Upravlenije propagandy i agitacii CK VKP(b) – v sekretariat CK VKP(b) o kadrovoj politike v oblasti iskusstva. 17 avgusta 1949 g.* In: *Gosudarstvennyj antisemitizm*, s. 27-29.

oblast kulturního a duchovního života, kde probíhala deideologizace nejrychleji a která byla zároveň z hlediska úspěšného zakořenění a šíření nového ideologického kurzu klíčová. Ideologická homogenizace sovětské společnosti (dobovým heslem zvaná „*upevňování monolitní jednoty sovětského lidu*“) měla být doprovázena radikální separací od „nepřátelského kapitalistického tábora“, která v intelektuální oblasti probíhala pod heslem boje proti „*antipatriotismu*“ a „*poklonkování před Západem*“. Prvními oběťmi této kampaně se stali v létě 1946 známí leningradští spisovatelé Michail Zoščenko a Anna Achmatovová. Brzy se však rozšířila do dalších oblastí kulturního a intelektuálního života a po roce 1948 přerostla do kampaně proti kosmopolitismu.

***

Jakkoli se ve sledovaném období ještě nedá mluvit o protižidovské politice stalinského aparátu, právě tehdy byly založeny některé tendence a procesy, které se po roce 1948 naplno projeví, ať už šlo o kádrové čistky podle „*článku pět*“ nebo snahu o ideologickou homogenizaci v řadách humanitní inteligence. Po roce 1948 se rovněž dohrávala partie, rozehraná počátkem války aktivizací židovského občanského hnutí. JAK, uvedený do chodu jako nástroj propagandy směřované do zahraničí, po válce ztratil svůj význam a začal pro sebe hledat novou sféru působení, tentokrát na domácí půdě, což mělo tragické důsledky. O tom všem bude pojednáno v následující podkapitole.

3.3 Nárůst a kulminace stalinského antisemitismu. Období 1948-1953

Jak bylo uvedeno výše, odborná literatura se vesměs shoduje na tom, že v tomto období se stalinský antisemitismus projevil v plné síle. Za významný předěl je možné považovat násilnou smrt S.M. Michoelse, který byl zabit v noci z 12. na 13. ledna 1948 v Minsku, kam přijel pracovně jako člen výboru pro Stalinské ceny v oblasti literatury a umění. Stalin pravděpodobně s ohledem na citlivost židovské otázky v poválečné době nechtěl zatčením hlavní postavy sovětského židovského národního hnutí riskovat mezinárodní skandál, proto byla Michoelsova smrt na jeho přímý pokyn inscenována jako automobilová nehoda.⁹⁰ Jeho pohřeb pak proběhl se všemi poctami a „*Pravda*“ ho

---

⁹⁰ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 153-163.

v rozsáhlém nekrologu označila za „*velkého veřejného činitele, který svůj život oddal službě sovětskému lidu*“.⁹¹

Do sledovaného období také spadají tři klíčové události, představující jakési milníky historie protižidovských projevů stalinského režimu. Prvním z nich byla kampaň proti kosmopolitismu v lednu - dubnu roku 1949, již získal do té doby limitovaný sovětský byrokratický antisemitismus masovou podobu. Druhým pak likvidace Židovského antifašistického výboru a proces proti jeho vedení v letech 1949 - 1952, který znamenal přesun těžiště stalinského antisemitismu z oblasti administrativně-byrokratické a propagandistické do sféry policejně-represivní. Třetím milníkem je pak „*případ lékařů*“, kterým stalinský antisemitismus v lednu – březnu 1953 kulminoval.

Od jara 1949 rovněž začala významně sílit kádrová čistka s antisemitským podtextem. Zatímco v předcházejícím období se omezovala na opatření z oblasti administrativně byrokratické, jako propouštění z práce, vylučování ze strany, apod., nyní v její realizaci začaly hrát daleko větší roli orgány státní bezpečnosti a mívala dohru v podobě fabrikovaných procesů a uzavřených soudů.⁹² Největší tíhu této kádrové čistky pocítila plně asimilovaná a rusifikovaná populace židovského původu, která neměla s aktivitami „*židovských nacionalistů*“ nic společného. Z dochovaných údajů vyplývá, že mezi léty 1945 a 1952 se zastoupení osob židovského původu v orgánech státní správy snížilo o celých 60%.⁹³ Rozsáhlé kádrové čistky intenzivně probíhaly rovněž v oblastech spjatých s ideologickou a propagandistickou činností, zejména v žurnalistice, v umění, ve vědeckých kruzích, na univerzitách a v dalších vzdělávacích zařízeních.

3.3.1 Proces se Židovským antifašistickým výborem

V poválečném období se JAK pnalézt nové pole působnosti a začal obhajovat snahy té části sovětských Židů, kteří usilovali o kulturní autonomii. Konflikt se státní mocí se tak stal nevyhnutelným.⁹⁴ První plány na uzavření Výboru se datují již do období krátce po válce, a to v souvislosti kritikou činnosti Sovinformbyra, do jehož

⁹¹ Pravda, 15. ledna 1948.

⁹² Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 512-513.

⁹³ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 214.

⁹⁴ Srov.: MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 114.

struktury patřil.⁹⁵ Další dva návrhy na ukončení jeho činnosti pak pocházejí z přelomu let 1946 a 1947.⁹⁶ Avšak s ohledem na aktuální dění na Blízkém Východě, kde se řešila významná mezinárodně-politická otázka budoucího uspořádání Palestiny po vypršení britského mandátu, bylo takové řešení prozatím odloženo. Sovětský svaz v tuto dobu totiž aktivně diplomatickým i vojenskými prostředky podporoval vznik samostatného Izraele. Byl prvním státem, který jej uznal *de-iure a* navázal s ním diplomatické styky, zároveň mu prostřednictvím svých satelitů dodával zbraně během první arabsko-izraelské války. Jak dokládá Ž. Medveděv, tyto aktivity ve prospěch Izraele nebyly motivovány ani morálními důvody, ani mnohokrát zmiňovanou snahou získat jej do orbity svého vlivu. Sovětský svaz tím podle něj sledoval hlavně minimalizaci vlivu Velké Británie na Blízkém Východě na jedné straně a zajištění vlastní bezpečnosti na straně druhé: „tím, že vytvořil mezi Araby a Židy zónu permanentního konfliktu, do kterého byly nutně vtahovány jak Spojené státy, tak západoevropské země, zajišťoval Stalin bezpečnost jižních hranic SSSR“.⁹⁷ V této konstelaci mohly být pro realizaci sovětské blízkovýchodní politiky kontakty JAK s vlivnými mezinárodními sionistickými kruhy užitečné. Určitou roli pro zachování činnosti JAK však sehrály i některé aspekty vnitrostátní povahy – podobně jako v případě smrti S. Michoelse snaha nepoškodit krátce po válce mezinárodní renomé SSSR otevřeně protizidovskou akcí či zájem udržet na uzdě otevřené projevy lidového antisemitismu, k nimž docházelo v průběhu války i krátce po ní zejména na Ukrajině.

V Sovětském svazu vznik Izraele v kombinaci s traumatem holocaustu vyvolal mezi sovětskými Židy obrovské vzepjetí národního uvědomění. Jejich entusiasmus kulminoval začátkem září 1948, kdy do Moskvy přijela první velvyslankyně nového státu Golda Meirová. Její pobyt v Moskvě byl doprovázen masovými manifestacemi několikatisícových zástupů vyjadřujících solidaritu s Izraelem; největší z nich proběhly 4. října u příležitosti židovského Nového roku a 13. října na svátek Posledního soudu Yom Kippur. Ať už byly tyto manifestace živelným euforickým projevem židovského

⁹⁵ V Sovinformbyru proběhly v září 1945 a červnu 1946 dvě prověrky, které konstatovaly závažné nedostatky v personální politice jeho ředitele Lozovského, spočívající zejména v „nepřijatelné koncentraci Židů“. Následná „racionalizace byrokratického aparátu“ SIB pak spočívala v propuštění co největšího počtu z nich. Lozovského vliv od této chvíle začal rychle klesat. V souvislosti s kádrovými čistkami v ministerstvu zahraničí a diplomatických službách byl v červenci 1946 zbaven funkce náměstka ministra zahraničí a o něco později byl z ministerstva zcela propuštěn. V létě 1947 byl odvolán i z postu vedení SIB. Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 361-365.

⁹⁶ Podrovněji viz MEDVEDEŤ, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 365-369.

⁹⁷ MEDVEDEŤ, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 105.

nacionalismu, který v mocenských špičkách způsobil „záchvat politické paranoie“, jak je vykládá G. Kostyrčenko, nebo provokací státního aparátu s cílem zamezit spekulacím o tom, že pod vlivem proizraelského kurzu bude umožněn masový výjezd sovětských Židů do nové vlasti, jak je vyhodnotil Ž. Medveděv, byly využity jako záminka pro likvidaci JAK.⁹⁸ Rozhodnutí rozpustit JAK jako centrum antisovětské propagandy, které pravidelně poskytuje protisovětské informace orgánům cizích rozvědek, bylo přijato 20. listopadu. Zároveň bylo rozhodnuto „uzavřít tiskové orgány tohoto Výboru, zabavit jeho dokumentaci, zatím nikoho nezatýkat.“⁹⁹ Jak se brzy ukázalo, akcent byl na slově „zatím“.

Již 4. prosince předložil ministr vnitřní bezpečnosti Abakumov Stalinovi podrobnou zprávu o výsledcích šetření zabavených materiálů JAK, ve které doložil, že Výbor a jeho vedoucí představitelé vyvíjeli nepřátelskou činnost a špionáž ve prospěch zahraničních rozvědek a rozněcovali v zemi antisovětský židovský nacionalismus.¹⁰⁰ Na základě této zprávy byli 24. prosince zatčeni dva hlavní představitelé JAK – předseda Výboru Icik Fefer a nástupce Michoelse ve funkci ředitele moskevského Židovského národního divadla Veniamin Zuskin. Další vlna zatýkání v řadách židovské kulturní inteligence následovala začátkem roku 1949. Mezi zatčenými bylo až na několik výjimek celé vedení Výboru, jeho tiskového orgánu „Ejnikajt“ a vydavatelství „Der emes“. Došlo však i na řadové členy JAK, zejména na ty, kteří měli nějaké vztahy se zahraničím, čímž mohla být podpořena verze o špiónských aktivitách Výboru.

Po celý rok 1949 probíhaly výslechy a konfrontace zatčených, ale jejich intenzita postupně slábla, až se vyšetřování na jaře 1950 víceméně zastavilo. Hlavní pozornost MGB se přesunula na přípravu tzv. „leningradského procesu“ proti A. Vozněsenskému a dalším funkcionářům spjatým s leningradskou stranickou organizací. Nový impuls do dění okolo JAK vnesla až razantní kádrová čistka v MGB, která proběhla na podzim roku 1951 pod záminkou rozkrytí sionistického spiknutí v tomto silovém orgánu. Vedla k pádu ministra Abakumova a řady dalších vrcholných představitelů resortu a v podstatě

⁹⁸Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov*, s. 170-171; MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 111 a 120.

⁹⁹ *Rešenije Politbjuro CK VKP(b) o zakrytii JAK. 20. nojabrja 1948*. In: *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 138.

¹⁰⁰ *V.S. Abakumov – J.V. Stalinu, V. M. Molotovu, L.P. Berii, G.M. Malenkovu, A.A. Kuznecovu o rezul'tatach izučeniija izjatogo archiva JAK. 4. dekabrja 1948 g.* In: *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 139-147.

odstartovala „případ lékařů“ (viz níže).¹⁰¹ Od ledna 1952 pak vyšetřování nabralo rychlý spád. Nové vedení MGB v čele s ministrem Ignatjevem připravilo obvinění patnácti hlavních činitelů JAK z kontrarevolučních zločinů, včetně špiónské činnosti, a intenzivní propagace buržoazního nacionalismu mezi židovským obyvatelstvem SSSR.¹⁰² 8. května 1952 bylo pod totální kontrolou MGB před vojenským kolegiem Nejvyššího soudu SSSR zahájeno uzavřené soudní řízení bez přítomnosti státních zástupců a obhájců. Předkládaná obvinění však byla natolik neopodstatněná, vystavěná na přiznáních vynucených silou, falzifikacích a zjevném překrucování faktů, a tak očividně odporovala jakýmkoli procedurálním normám, že se předsedající A. A. Čepcov rozhodl soudní řízení přerušit a ačkoli měl nepochybně o výši trestu jasné instrukce, pokusil se celou věc vrátit k došetření. Jeho intervence u Malenkova však nebyla úspěšná. 18. července byly vyneseny rozsudky smrti a 7 srpna byly vykonány.¹⁰³

Úder proti JAK měl přímý dopad v nejvyšších patrech stranické nomenklatury. Kromě S.A. Lozovského, který byl popraven spolu s činiteli JAK jako hlavní patron a zastánce židovských nacionalistů, zasáhl případ JAK do osudu Molotovovy manželky Poliny Žemčužiny. Ta se na činnosti JAK aktivně podílela a s jeho vedením ji pojily blízké osobní vztahy. Opakovaně se také setkávala s izraelskou velvyslankyní G. Meirovou. Podle G. Kostyrčenka byl Stalin jejími aktivitami ve prospěch židovského hnutí dlouhodobě znepokojen, neboť se obával, že V. Molotov pod jejím vlivem podporuje židovské nacionalisty a z titulu ministra zahraničí vede proizraelskou politiku.¹⁰⁴ Podle Ž. Medveděva pak byl útok na Polinu Žemčužinu součástí rozsáhlejší strategie tandemu Berija-Malenkov, jak se zbavit svých největších politických konkurentů.¹⁰⁵ Polina Žemčužina byla vyloučena ze strany a krátce nato zatčena. Formálně však nebyla obviněna v souvislosti s případem JAK, ale za zneužívání pravomoci z doby jejího působení v různých vládních funkcích. Tomu odpovídal i relativně mírný typ a výše trestu – pět let vyhnanství v Kazachstánu.

¹⁰¹ Srov. KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 459.

¹⁰² Srov.: *Obvinitel' noje zaključenije po „dělu JAK“*. 3 aprělja 1952 g. In: *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR*, s. 182-200.

¹⁰³ Popraveni byli S.A. Lozovskij, I.S. Fefer, I.S. Juzefovič, B.A. Šimeliovič, L.M. Kvitko, P.D. Markiš, D.R. Bergelson, D.N. Gofštejn, V.L. Zuskin, L.J. Talmi, E.I. Teumin, I.S. Vatenberg, Č.S. Vatenberg-Ostrovskaja. Světoznámá sovětská akademička L.S. Šternová, jejíž poprava by bezpochyby vyvolala v zahraničí vlnu protestů, byla odsouzena k desetiletému trestu vyhnanství ve Střední Asii. S.L. Bregman zemřel ve vězeňské nemocnici krátce po vynesení rozsudku.

¹⁰⁴ KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 179.

¹⁰⁵ MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 132.

Jakmile byl Židovský antifašistický výbor, jakýsi středobod kulturních a společenských aktivit židovské menšiny, odstraněn, přistoupil stalinský režim k likvidaci dalších center židovské národní kultury a občanského života. Byly uzavřeny všechny židovské kulturní, literární a vzdělávací spolky a instituce, včetně svazů židovských spisovatelů, židovských divadel a periodik; zastaveno bylo rozhlasové vysílání v jidiš. Po celé zemi byli zatýkáni židovští spisovatelé a další představitelé židovské intelektuální elity. Masová represivní akce zasáhla i židovskou autonomii v Birobidžanu, kde byla prakticky likvidována celé správní a intelektuální elita.

Represivní akce proti „sionismu“ a „buržoaznímu nacionalismu“ pak stíhaly jedna druhou a nezastavily se až do Stalinovy smrti. Jen od případu JAK bylo odvozeno několik desítek dílčích trestních řízení, které měly demonstrovat existenci celé sítě sionistických organizací v nejrůznějších oblastech.¹⁰⁶ Nejtragičtější průběh měla protižidovsky zaměřená čistka v oblasti průmyslu - odhalení záškodnické a špiónské činnosti v Moskevském závodě na výrobu automobilů J.V. Stalina („případ ZIS“) stálo život čtrnácti osob, v souvislosti s rozbitím nacionalistické sionistické organizace v Kuzněckém metalurgickém závodě ve Stalinsku („případ KMK“) byly k smrti odsouzeny čtyři osoby a řada dalších k dlouholetým trestům odnětí svobody.¹⁰⁷

3.3.2 Boj proti kosmopolitismu.

Zatímco v Moskvě a dalších městech probíhalo v prvních měsících roku 1949 zatýkání židovské inteligence a likvidace židovské kultury, státní propaganda spustila halasnou kampaň proti „kosmopolitismu“. Tento termín sice vstoupil do sovětské propagandy už za války, ale teprve po roce 1948 ovládl veřejný prostor jako označení osob, které se „snaží zřít své národnostní identity a rozplynout se v celosvětovém společenství všech národů“. ¹⁰⁸ „Odrodilý kosmopolitismus“ v tomto významu vytvářel protiklad k velkoruskému „patriotismu“ – úhelnému kamenu sovětské ideologie, který se stal dominantním v období tzv. Velké vlastenecké války. Jako takový byl jakousi hypostazí „poklonkování před Západem“ z období vrcholné „ždanovštiny“. Jak uvádí

¹⁰⁶ Podle J.J. Zubkovové bylo takových odvozených případů okolo sedmdesáti (Srov.: ZUBKOVA, J.J. *Poslevojennoje...*, s. 206). G. Kostyrčenko uvádí, že v souvislosti s JAK bylo odsouzeno 110 osob, deset z nich k trestu smrti (Srov. KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 506.) V obou případech však není zřejmé, které případy jsou do tohoto počtu zahrnuty.

¹⁰⁷ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 619-629.

¹⁰⁸ KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 203. Více ke genezi sémantiky „kosmopolitismu“ a jeho výkladu viz níže v příslušné kapitole.

J.J. Zubkovová, „*kosmopolitismus*“ se projevoval jako svého druhu „vyšší forma poklonkovaní – jako úplné odtržení od zájmů vlasti.“¹⁰⁹

Kampaň proti kosmopolitismu byla podobně jako „*ždanovština*“ zacílena zejména do řad inteligence. Proto je celkem logické, že v jejích základech stál konflikt dvou byrokratických struktur tvůrčí inteligence, který však prostřednictvím typických „klanových“ vazeb a nepotismu zasáhl až do nejvyšších mocenských pater. Rovněž není náhoda, že se tento zásadní střet rozehrál v oblasti divadelního umění. Svědčí to o velkém významu, který byl divadlu jako médiu pro šíření ideologického vlivu v širokých vrstvách společnosti v této době prisuzován.

Na jedné straně tohoto konfliktu stál Agitprop, od léta 1948 transformovaný v „*Odbor propagandy a agitace ÚV*“ („*Upravenije propagandy i agitacii CK*“, OPiA) v čele s D.T. Šepilovem. Agitprop a jeho pracovníci poskytovali záštitu moskevským divadelním kritikům, kteří díky tomuto patronátu disponovali určitou organizační i tvůrčí autonomií vůči Svazu spisovatelů („*Sojuz sovetskich pisatelej*“; SSP) a nabyli pocitu určité výlučnosti a neohroženosti. Dostávali značný prostor v hlavních sovětských kulturních periodikách, přičemž jejich vysoké estetické požadavky na formu i obsah soudobé divadelní tvorby ostře kontrastovaly s dobovým uměleckým kánonem. Svaz spisovatelů se naopak díky Stalinově přízni projevované jeho tajemníkovi A. A. Fadějevovi vymykal přímé kontrole Agitpropu, přičemž Fadějev ze své pozice podporoval sovětské dramatiky a spisovatele, jejichž literární a dramatická produkce nevalné kvality byla předmětem sžíravých a ironických kritik.

Otevřený konflikt těchto dvou skupin nastal během 12. Sjezdu spisovatelů v prosinci 1948, kde mělo být zhodnoceno plnění Usnesení ÚV „*O repertoáru dramatických divadel a způsobech jeho zlepšení*“ („*O repertuare dramatičeskich teatrov a merach po jego ulučšeniju*“) z 26. srpna 1946. Zatímco Agitprop se prostřednictvím divadelních kritiků chystal obvinít Fadějeva ze závažného selhání v oblasti dramatické tvorby, odvolat ho a nahradit ve funkci liberálně smýšlejícím K. Simonovem, Fadějev, který měl podporu Malenkova a hlavně sympatie Stalina, přešel do protiútoků. 18. prosince vystoupil na Sjezdu s ostrým referátem namířeným proti ideologické diverzi divadelních kritiků, čímž celou rozsáhlou kampaň proti kosmopolitním silám uvedl do chodu.

¹⁰⁹ ZUBKOVA, J.J. *Poslevojennoje...*, s.206.

Jakmile Šepilov pochopil skutečné rozložení sil, nezbylo mu než se pokusit dokázat svou loajalitu. Proto 23. ledna 1949 adresoval Malenkovovi zprávu, v níž své bývalé chráněnce z řad divadelních kritiků označil za „antipatriotickou, buržoazně-estétskou skupinu, jejíž činnost významně poškozuje rozvoj sovětského divadla a divadelní tvorby.“ Zároveň neváhal upozornit na „neruský“ původ většiny z nich.¹¹⁰ Kampaň proti kosmopolitismu se tak stala první kampaní tohoto druhu s antisemitským podtextem, a byť nebyla orientována primárně protižidovsky, v řadách široké veřejnosti se sémantika slova „kosmopolita“ poměrně rychle transformovala do synonymního vyjádření slova „Žid“. Odtud pak pochází známé úsloví: „Nechceš-li být antisemita, nazývej Žida kosmopolita“.¹¹¹

Směr celé kampani udala 28. ledna 1949 „Pravda“ ve stati „O jedné antipatriotické skupině divadelních kritiků“ („Ob odnoj antipatriotičeskoj grupe teatralnych kritikov“), kterou sepsal šéfredaktor „Pravdy“ P.N. Pospělov ve spolupráci se zástupci Svazu spisovatelů i Agitpropu, a již revidoval sám Stalin.¹¹² Obdobné texty se v následujících dnech objevily i na stránkách dalších sovětských kulturních periodik, jako „Litěraturnaja gazeta“, „Kul'tura i žizň“ či „Sovetskoje iskusstvo“. Hon na „kosmopolity“ však rychle nabíral obrátky a postupně se rozšiřoval do dalších regionů a dalších oborů a odvětví, zejména v oblasti vědy a umění. „Kosmopolité“ byli odhalováni mezi literáty a literárními vědci, hudebníky a muzikology, filosofy a historiky; kosmopolitické tendence byly objevovány ve filmu, v architektuře, na univerzitách a ve vědeckých ústavech...¹¹³

Postupně rovněž výrazně posiloval antisemitský charakter kampaně, mezi jejímiž oběťmi skutečně bylo neúměrně velké množství Židů.¹¹⁴ Nejradiálněji si v tomto ohledu počínal šéfredaktor periodika „Sovetskoje iskusstvo“, které dříve poskytovalo kritikům značný prostor. V.G. Vdovičenko ve zprávě Malenkovovi vylíčil činnost divadelních kritiků jako rozsáhlé sionistické spiknutí a jejich řady rozšířil o

¹¹⁰ Dokladnaja zapiska Agitpropa CK G.M.Malenkovu o sostojanii teatralnoj kritiky. 23. janvarja 1949 g. In: *Stalin i kosmopolitizm*, s. 223-226.

¹¹¹ „Čtob ne proslyt' antisemitom, zovi žida kosmopolitom.“ In: KOSTYRČENKO, G. *Tajna politika Stalina*, s. 310.

¹¹² *Ob odnoj antipatriotičeskoj grupe teatralnych kritikov*. Pravda, 28. ledna 1949.

¹¹³ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajna politika Stalina*, s. 521- 610.

¹¹⁴ Podle B. Pinkuse bylo až 71% představitelů inteligence obviněných z kosmopolitismu židovského původu. Srov.: PINKUS, Benjamin. *The Soviet Government and the Jews. 1948-1967 : A Documented Study*. Cambridge, 1984, s. 160.

několik desítek dalších židovských jmen.¹¹⁵ Nicméně mocenské špičky neměly na rozpoutání masové protižidovské hysterie zájem; nejhalasnější projevy tohoto typu byly naopak aktivně potlačovány. To byl i případ Vdovičenka, který byl obviněn z radikalismu a odvolán ze své funkce.

Kampaň splnila svůj účel. Odvedla pozornost od likvidace židovské kultury a inteligence, pacifikovala liberálně laděné kruhy v ideologickém aparátu a zároveň vyslala jasný signál inteligenci, že žádné narušování ideové monolitnosti kulturního a duchovního života nebude tolerováno. Proto mohla být ukončena. Koncem března útoky proti „*kosmopolitům*“ ze stránek novin vymizely. 10. dubna se tomuto tématu věnovala „*Pravda*“ naposledy, tentokrát však v již daleko umírněnějším duchu.¹¹⁶

Boj proti „*kosmopolitům*“ nevykročil za rámec propagandistické a kádrově-byrokratické sféry (propuštění ze zaměstnání, vyloučení ze strany, zákaz publikování apod.), což ostře kontrastovalo s tresty pro představitele židovské inteligence. G. Kostyrčenko vykládá tento rozdíl tím, že představitelé židovské kultury byli považováni za „*židovské buržoazní nacionalisty*“, tedy za skutečné či potenciální agenty světového sionismu, vedoucí protisovětskou špiónskou a podvratnou činnost. Proto podléhali vysokým trestům. Naopak „*kosmopolité*“, zejména z řad asimilované židovské inteligence, se pohybovali pouze v rámci kulturní a intelektuální sféry, proto mohli být obviněni maximálně z toho, že svou nepatriotickou a prozápadní rétorikou napomáhali imperialistické propagandě usilující o amerikanizaci lidstva. K jejich „zneškodnění“ tak postačovalo vyloučení z ideologických institucí.¹¹⁷ Tato argumentace je zjevně nedostatečná a sám Kostyrčenko ji ve své pozdější práci již neopakuje.¹¹⁸ Jak ukazuje osud jednoho z divadelních kritiků – I.L. Aľtmana – skutečnost byla daleko komplikovanější. Aľtman byl jediným ze skupiny moskevských divadelních kritiků, který byl vyloučen ze Svazu spisovatelů, a to především kvůli svým stykům s vedením Židovského národního divadla a moskevské sekce židovských spisovatelů.¹¹⁹ 6. března 1953 (sic!) byl Aľtman zatčen a obviněn zároveň z „*buržoazního nacionalismu*“ a

¹¹⁵ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 341.

¹¹⁶ *Kosmopolitizm – ideologičeskoje oružije amerikanskoj reakcii*. Pravda, 10. dubna 1949.

¹¹⁷ KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 336.

¹¹⁸ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*.

¹¹⁹ KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 335.

z vedení skupiny odrodilých „*kosmopolitů*“.¹²⁰ Tento paradox daleko spíše než na odlišnosti obou obvinění ukazuje na jejich shodu. „*Buržoazní nacionalisté*“ sice byli obviňováni z oddanosti své národnostní (event. náboženské) tradici, kultuře a jazyku a „*kosmopolité*“ naopak za snahu se své národnostní identity zříct, ale v podstatě se jednalo o dvě strany stejné mince. Široká veřejnost si proto pod oběma pojmy brzy začala představovat stejný obsah – „*buržoazní nacionalista*“ i „*kosmopolita*“ se staly synonymem pro slovo „*Žid*“.

3.3.3 Případ lékařů

Případ kremelských lékařů obviněných z protistátní činnosti v podobě úmyslného zabití vysokých sovětských činitelů tvořil apogeeu stalinského antisemitismu a plně se v něm zhodnotily všechny tendence a události předcházejícího období.

Jak už bylo zmíněno výše, tento případ bezprostředně vyrůstá z případu Židovského antifašistického výboru, a to prostřednictvím Jakova Etingera, profesora elitního 2. Moskevského lékařského institutu J.V. Stalina. Etinger, který jako přední internista poskytoval konzultace kremelské nemocnici a dalším klinikám, kde se léčila nejvyšší stranická a vládní nomenklatura, byl v listopadu 1950 na základě výpovědi předsedy JAK I. Fefera zatčen. Původně byl obviňován „pouze“ z buržoazního nacionalismu a zločinných rozhovorů na téma útluaku sovětských Židů. Nicméně během výslechů, vedených za použití fyzického a psychického násilí, byl J. Etinger nejen donucen označit za „*židovské nacionalisty*“ řadu dalších proslulých lékařů židovského původu, ale i „přiznat“ svému vyšetřovateli M.D. Rjuminovi, že špatnou léčbou v roce 1945 záměrně způsobil smrt tajemníka ÚV A. S. Ščerbakova. Ministr vnitřní bezpečnosti Abakumov však takovou iniciativu svého podřízeného považoval za přehnanou, s ohledem na Stalinovu chorobnou nedůvěřivost i za potenciálně nebezpečnou, a odmítl vyšetřování tímto směrem vést.¹²¹ Rjumin se však pod tlakem hrozícího propuštění obrátil Malenkovovým prostřednictvím přímo na Stalina a obvinil ministra Abakumova z řady nezákonných praktik, mimo jiné i z toho, že záměrně způsobil smrt J. Etingera, aby tak znemožnil další vyšetřování jeho teroristických

¹²⁰ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 132.

¹²¹ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajna politika Stalina*, s.632-633; TÝŽ: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 242-243.

aktivit.¹²² Události pak nabraly rychlý spád: Abakumov byl odvolán z postu ministra státní bezpečnosti, vyloučen ze strany a krátce nato zatčen. V ústředí ministerstva státní bezpečnosti se pod záminkou odhalení sionistického spiknutí rozběhla kádrová čistka, které padli za oběť téměř všichni vedoucí pracovníci židovského původu.¹²³ Tato radikální čistka v MGB však nedala jen nový impuls „případu JAK“. V rozhodnutí Politbyra ze dne 11. července 1951, kterým byly o okolnostech Abakumova odvolání informovány všechny oblastní, krajské i republikové útvary MGB, bylo uvedeno, že: „mezi lékaři bezpochyby existuje konspirativní skupina osob, která se pokoušela během léčby usmrtit přední představitele strany a vlády“. O něco dále bylo ještě upřesněno, že šlo o práci pro zahraniční rozvědky: „... s. Abakumov znemožnil ÚV odhalit nepochybně existující konspirativní skupinu lékařů, kteří plnili pokyny zahraničních agentů k teroristické činnosti proti předním představitelům strany a vlády“.¹²⁴ Budoucí „případ lékařů“ tak dostal jasné kontury.

Jak ale přesvědčivě dokládá Ž. Medveděv, „případ lékařů“ nevznikl uvnitř vyšetřovací sekce MGB, ale na úrovni Politbyra v rámci boje o moc ve stranickém a vládním aparátu, přičemž v jeho základě stála snaha tandemu Berija – Malenkov získat přímou kontrolu nad MGB a dosadit do jeho čela svého člověka. Nicméně celá reorganizace v MGB jim podle Medveděva žádnou skutečnou mocenskou výhodu nedala – nově jmenovaný ministr Ignat'jev nebyl ochoten podléhat nikomu jinému než přímo Stalinovi a na pozici náměstků byl jejich člověk S.A. Goglidze jako první náměstek kompenzován Chruščovovým a Bulganinovým stoupencem A.A. Jepiševem jako náměstkem pro personální otázky, takže misky mocenských vah mezi dvěma skupinami tzv. „pětky“ lídrů zůstaly vyvážené.¹²⁵

Vyšetřování teroristických aktivit J. Etingera měl nyní z pozice náčelníka „Vyšetřovacího oddělení pro obzvlášť závažné záležitosti“ („Sledstvennaja časť po osobu važnym delam“ SČOVD) na zodpovědnosti právě M.D. Rjumin, který tak mohl svou původní iniciativu vést žádoucím směrem. Rjumin ustavil vyšetřovací skupinu, která měla za asistence k tomuto účelu sezvaného lékařského konsilia prověřit úmrtí

¹²² Srov.: M.D. Rjumin – J. V. Stalinu ob „ opasnosti“ V.S. Abakumova „dlja gosudarstva“. 2. ijulja 1951.g. In: Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR, s. 449-450. J. Etinger zemřel v březnu 1952 ve vazbě následkem surových výsledků. Srov.: KOSTYRČENKO, G. Tajnaja politika Stalina, s. 633.

¹²³ Srov.: MEDVEDĚV, Ž. Stalin i jevrejskaja problema, s. 157.

¹²⁴ Iz postanovlenija CK VKP(b) „O neblagopolučnom položenii v ministerstve gosudarstvennoj bezopasnosti SSSR. 11. ijulja 1951 g. In: Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR, s. 451-452.

všech významných pacientů kremelské nemocnice („*Lečebno-sanitarnoje upravlenije Kremlja*“, *Lečsanupra*, LSUK) v letech 1945-1951. Dalším krokem pak bylo zatčení kardioložky S.J. Karpajové, která se podílela na léčbě A.S. Ščerbakova. Poté se však vyšetřování prakticky celý další rok zastavilo. Stalin i špičky MGB byly plně zaměstnány případem tzv. mingrelské nacionalistické skupiny, která vyústila v zatčení více než čtyřiceti gruzínských stranických a republikových činitelů a byla provázána masovými deportacemi celých skupin obyvatel. Ani po svém návratu z „odpočinku“ v Gruzii do Kremlu v únoru 1952 Stalin případu lékařů nevěnoval větší pozornost a soustředil se na jiné záležitosti, zejména na přípravu reorganizace stranického a vládního aparátu v souvislosti s chystaným 19. sjezdem VKP(b).¹²⁶

Nový impulz dostal „případ lékařů“ teprve v srpnu 1952, kdy byla na MGB v rámci vyšetřování S.J. Karpajové předvolána Lidije Timanšuková. Během pohovoru vyšlo najevo, že se podílela na léčení A.A. Ždanova krátce před jeho smrtí a že tehdy o svých rozepřích s kolegiem ošetřujících lékařů informovala prostřednictvím Ždanovova osobního ochránce vedení MGB.¹²⁷ Tento proslavený „dopis lékařky Lidije Timanšukové“ byl vytažen z archivu a stal se hlavním „důkazem“ pro rozehrání „případu lékařů“.

V září 1952 bylo Politbyro informováno o okolnostech Ždanovovy smrti, interpretované jako záměrné usmrcení prostřednictvím špatně diagnostikovaného infarktu myokardu. Krátce nato byla zatčena první skupina kremelských lékařů, kteří se podíleli na Ždanovově léčení. Začátkem listopadu pak byly na Lubjanku předvedeny hlavní moskevské lékařské kapacity v čele s profesory V.N. Vinogradovem,

¹²⁵ Srov.: MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 143, 148 – 150 a 157-158.

¹²⁶ 12. února 1952 Stalin povolal Ignatjeva a Rjumina ke konzultacím, bezpochyby i o dalším vývoji v případě lékařů. Nicméně, jak upozornil Ž. Medveděv, několik dalších měsíců poté nedošlo ve vedení vyšetřování k žádnému dalšímu posunu. Proto Medveděv nepovažuje za věrohodné, že by během tohoto jednání Stalin v záchvatu vzteku nad neuspokojivým postupem vyšetřování zástupcům MGB vyhrožoval násilím a zatčením, pokud nebudou plnit jeho požadavky, jak tuto situaci popisuje s odvoláním na archivní prameny G. Kostyrčenko. Srov.: MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 162; KOSTYRČENKO, G. *Tajnaja politika Stalina*, s. 637.

¹²⁷ L.F. Timanšuk – N.S. Vlasiku o nepravil' nom lečenii A.A. Ždanova. 29. avgusta 1948. In: *Gosudarstvennyj antiseminizm v SSSR*, s. 430-431. Andrej Ždanov trpěl těžkou aterosklerózou; nemoc se výrazně zhoršila poté, co byl v létě 1948 zbaven stranických funkcí ve prospěch Malenkova. Poté se uchýlil do sanatoria, kde 24. července utrpěl první infarkt. Kolegium lékařů LSUK v čele s prof. Vinogradovem však situaci vyhodnotilo jako záchvat srdečního astmatu a tomu přizpůsobilo léčebný režim. 27. srpna se Ždanovovi udělalo znovu zle. L. Timanšuková mu tentokrát změřila EKG a odhalila prodělaný infarkt. Ostatní členové kolegia však její závěr odmítli a přiměli ji diagnózu přepsat podle svých předchozích závěrů. 29. srpna Ždanov upadl do bezvědomí a 31. srpna zemřel. Prodělané infarkty

V.Ch.Vasilenkem a M.S.Vovsim. Zatčení lékaři se však ani pod vlivem fyzického a psychického týrání k předkládaným zločinům nepřiznali. I to byl jeden z důvodů, proč byl 14. listopadu Rjumin odvolán ze všech funkcí a propuštěn z MGB. Vedením vyšetřování byl nově pověřen S.A. Goglidze, který zároveň zastupoval ministra Ignat'jeva po dobu jeho indispozice.¹²⁸ To, že byl do vedení ministerstva dosazen Berijův nejbližší člověk, nebylo podle Ž. Medveděva náhodné – v Gruzii se koncem roku 1952 blížilo rozuzlení tzv. mingrelského případu, které hrozilo právě Berijovi a Goglidzemu velkými nepříjemnostmi. V jejich eminentním zájmu proto bylo Stalinovu pozornost zaměřit jiným směrem, k čemuž se právě moskevský případ lékařů velmi hodil.¹²⁹ Vyšetřování proto s příchodem Goglidzeho téměř ihned nabralo novou dynamiku. Výslechy byly vedeny ještě surověji a lékaři se postupně začali přiznávat ke stále komplikovanějším a absurdnějším činům. Již 24. listopadu tak mohl Goglidze předložit Stalinovi předem očekávaný výsledek vyšetřování, dokládající, že v LSUK působila teroristická skupina lékařů a židovských nacionalistů, kteří se snažili během léčby usmrtit vedoucí představitele strany a vlády, a že jejich činnost byla řízena západními tajnými službami.¹³⁰ Stalin trval na intenzivním vyšetřování, a tak se řady zatčených v prosinci 1952 a lednu 1953 rozšířily o další jména spjatá s kremelskou nemocnicí. Celkem čelilo obvinění 28 lékařů, většina z nich z LSUK. Jak se rozšiřoval okruh podezřelých, rozšiřoval se i okruh „obětí“, kterým údajně usilovali o život, např. o předsedu Kominterny G. Dimitrova, předsedu francouzské komunistické strany M. Thoreze a další významní sovětští i zahraniční činitelé.

Ze 28 zatčených lékařů jich bylo 13 židovského původu.¹³¹ Aby byl zesílen sionistický charakter případu, bylo vyšetřování dále rozšířeno, a to prostřednictvím prof. Vovsiho, který se k této roli jako bratranec S. Michoelse výborně hodil. Vovsi byl obviněn z toho, že prostřednictvím S. Michoelse přijímal pokyny americké rozvědky a sionistické organizace „Joint“ k tomu, aby zvyšoval zastoupení židovských kádrů v sovětské medicíně a vytvořil celou síť židovských buržoazně-nacionalistických skupin

---

nebyly přiznány ani v pitevní zprávě. L. Timanšuková byla pokárána a přesunuta na nižší pozici. Srov. KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 638-642.

¹²⁸ Druhý den po Rjuminově odvolání si Stalin pozval ministra Ignat'jeva a hrubě ho osočil z nedostatků práce MGB. Ignat'jev krátce na to dostal infarkt a musel být hospitalizován. Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 256.

¹²⁹ Srov. MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 179-180.

¹³⁰ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 649; TÝŽ: *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 259.

v různých moskevských léčebných zařízeních. Spolu s dalšími židovskými lékaři pak měl za úkol podkopávat zdraví významných sovětských činitelů včetně Beriji, Malenkova a samotného Stalina. Od hlavního případu 28 kremelských lékařů tak byla odvozena celá řada dalších trestních řízení, zejména proti lékařům židovského původu.¹³²

V odborné literatuře jsou rozpracovány tři možné scénáře finále „*případu lékařů*“. Prvním z nich byla varianta veřejného exemplárního soudního procesu, kterou předpokládá např. A Vaksberg.¹³³ Jakýmsi prototypem takového procesu mohl sloužit proces s R. Slánským a dalšími vysokými stranickými činiteli v Československu, kteří byli v prosinci 1952 obviněni z toho, že prostřednictvím ošetřujících lékařů usilovali o život prezidentu Gottwaldovi.¹³⁴ Tomu nasvědčovala skutečnost, že to byl jediný velký poválečný případ, o kterém byla informována široká veřejnost. 13. ledna 1953 bylo ve všech novinách publikováno oznámení tiskové agentury TASS o odhalení spiknutí lékařů napojených na zahraniční rozvědky a sionistické organizace.¹³⁵ Toto oznámení zahájilo rozsáhlou štvavou propagandistickou kampaň s významným antisemitským nábojem, která mezi sovětskými obyvateli vyvolala bezmála davovou psychózu a v zahraničí zvedla obrovskou vlnu kritiky.

Oznámení TASS sice uvádělo, že vyšetřování bude završeno v nejbližší době, ale stav vyšetřování tomu neodpovídal. Naopak teprve ve druhé polovině ledna a v únoru proběhla další vlna zatýkání a případ dostával stále širší kontury. Podle všeho tedy zdaleka nebylo možné jej rychle ukončit a připravit k veřejnému soudu, který si žádá dlouhodobou náročnou přípravu a přesně „secvičenou“ souhru všech aktérů. G. Kostyrčenko proto předpokládá, že Stalin postupně od plánu na veřejný proces ustupoval a pokud by nezemřel, případ lékařů by podobně jako případ JAK skončil utajeným soudem a popravou.¹³⁶ Podle Ž. Medveděva však takový postup nebyl vzhledem k propagandistickému rozměru případu a mezinárodnímu renomé řady obviněných možný. Navíc i u uzavřeného soudu musely být dodržovány určité formální

¹³¹ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 260.

¹³² Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajna politika Stalina*, s. 654-662.

¹³³ VAKSBERG, A. *Iz ada v raj*, s. 395 nn.

¹³⁴ Podrobněji např. KAPLAN, Karel. *Zpráva o zavraždění generálního tajemníka*. Praha 1992; TÝŽ: *Kronika komunistického Československa : Klement Gottwald a Rudolf Slánský*. Brno, 2009.

¹³⁵ *Arest grupy vračej-vreditel'ej. Soobščenie gazety „Pravda“*. In: *Stalin i kosmopolitizm*, s. 651-652.

¹³⁶ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajna politika Stalina*, s. 682.

náležitosti, proto také soud s JAK, i když uzavřený, skončil velkou blamáží. Mimo to zejména Berija, a jeho prostřednictvím i Malenkov a Goglidze, byli osobně zainteresováni na tom, aby případ lékařů skončil co nejdříve, dříve, než gruzínský proces, který se pomalu chýlil ke konci: „odvrátit nevyhnutelná „organizační opatření“ po popravách v Gruzii, plánovaných na nejbližší týdny, bylo možné jen jedním způsobem – popravami v Moskvě.“ A tak rychlé vypořádání s případem lékařů bylo možné pouze skrze institut tzv. „zvláštní porady“.¹³⁷

O tom, jakým směrem by se případ lékařů vyvíjel, nebýt Stalinovy smrti, je možné pouze spekulovat. Jisté je, že 2. března 1953, kdy Stalin ležel v kómatu ve své rezidenci u Moskvě, ze stránek „Pravdy“ úplně zmizela štvavá kampaň proti „zrádcům“ a „vrahům v bílých pláštích“, která tisku od 13. ledna dominovala. Takovou ráznou změnu propagandistického kurzu interpretovala řada historiků jako důkaz toho, že byl Stalin násilně odstraněn a kampaň po jeho smrti ihned zastavena.¹³⁸ Jinou optikou se na tyto události dívá Ž. Medveděv. Podle jeho názoru se naopak Stalin sám rozhodl kampaň zastavit, neboť chápal, že brzké rozuzlení případu lékařů prostřednictvím „zvláštní porady“ by způsobilo obrovský mezinárodní skandál a přitáhlo nežádoucí pozornost k tomuto nestandardnímu mimosoudnímu prostředku. Pokud by však celý případ zastavil sám, mohl odpovědnost připsat Berijovi a Malenkovi, což by byl dostatečný důvod pro radikální přestavbu ve vedení strany, k níž od 19. sjezdu vše směřovalo.¹³⁹ To už jsou však pouze spekulace, které není a pravděpodobně nikdy nebude možné doložit fakty.

Zanedlouho po Stalinově smrti byl případ lékařů revidován. Hlavní iniciativu v této záležitosti převzal z pozice prvního náměstka předsedy Rady ministrů a ministra vnitra L. Berija. Na základě jeho pokynu byla již 9. března propuštěna Polina

---

¹³⁷ MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s.201. Institut zvláštní porady vznikl v polovině 20. let s cílem vyšetřovat a odsuzovat pachatele protistátní trestné činnosti. Jako takový měl rozsáhlé soudní pravomoci, avšak nespadal do oficiální sovětské justiční a soudní soustavy a nemusel dodržovat formální náležitosti soudního procesu. Zvláštní porady se účastnil ministr vnitra (od roku 1950 vnitřní bezpečnosti), velitel policie a generální prokurátor, na každém zasedání posuzovala (bez přítomnosti odsouzených) několik set případů, od roku 1941 mohla vynášet jakékoli rozsudky včetně trestu smrti. Srov.: MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s.164-169.

Co se týče role Berii a Malenkova v případě lékařů, G. Kostyrčenko sice uvádí, že jej iniciovali, aby odstranili Abakumova, dále jej ale udržoval výhradně Stalin. Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 278.

¹³⁸ Takové stanovisko zastává např. A. Avtorchanov (Srov.: AVTORCHANOV, Abdurachman. *Zagadka smerti Stalina*. Frankfurt, 1981, s. 198-199) či RADZINSKIJ, Edvard Stanislavovič. *Stalin*.

¹³⁹ MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 215-218.

Žemčužina.¹⁴⁰ 3. dubna na základě Berijova návrhu Prezidium ÚV rozhodlo, aby byli všichni zatčení lékaři a jejich rodinní příslušníci osvobozeni.¹⁴¹ Šokovaná veřejnost byla prostřednictvím sdělení ministerstva vnitra nesoucím Berijův podpis informována, že byli zatčeni neprávem, podrobena „nepřístupným a sovětskými zákony přísně zakázaným způsobům vyšetřování“ a nyní jsou plně rehabilitováni. Za hlavního viníka fabrikace „případu lékařů“ byl, rovněž z Berijovy iniciativy, označen náměstek ministra vnitřní bezpečnosti Rjumin, aniž by byla zohledněna skutečnost, že byl odvolán ze všech funkcí a propuštěn z MGB dva měsíce před tím, než celý případ vyeskaloval. Krátce nato byli z vězení propuštěni i vedoucí pracovníci MGB zatčení po pádu ministra Abakumova. Propouštění a rehabilitace dalších osob, zatčených v souvislosti s případem lékařů, se však táhla až do druhé poloviny 50. let, dávno po smrti jeho hlavních hybatelů – Stalina, Beriji, Rjumina i Abakumova.¹⁴²

3.4 Závěr

V období mezi léty 1948 a 1953 stalinský antisemitismus, jehož projevy byly založeny již v předcházejícím období, výrazně posílil a nabral novou dynamiku. Proměňoval se v závislosti na několika vzájemně provázaných a podmíněných faktorech jak povahy vnitropolitické (ideologická diverzifikace intelektuální elity, nárůst židovského nacionalismu, mocenské boje uvnitř nejvyšší nomenklatury), tak zahraničněpolitické (proměna sovětsko-izraelských vztahů, kontext formující se studené války). Třemi zlomovými okamžiky v tomto vývoji pak byla kampaň proti „kosmopolitismu“ jako první masová kampaň s výrazným protižidovským akcentem, proces s vedením JAK jako první proces proti osobám židovského původu, v němž padly rozsudky smrti a do třetice „případ lékařů“, kterým stalinský antisemitismus kulminoval. Zatímco tento stalinský antisemitismus postupně narůstal a eskaloval, projevy živelné judofobie a protižidovské násilí sovětský režim aktivně potlačoval.

Stalinovou smrtí začala nová epocha sovětských dějin. Stejně tak byla i klíčovým milníkem v dějinách sovětského antisemitismu. Jak se však historici shodují,

¹⁴⁰ Polina Žemčužina byla dopravena koncem ledna 1953 z kazašského vyhnanství do Moskvy a znovu zatčena, tentokrát v souvislosti s případem lékařů. Během výslechů se od ní snažili získat svědectví proti Molotovovi v rámci rozbíhajícího se případu sionistického spiknutí na ministerstvu zahraničí. V této souvislosti byl zatčen např. také bývalý velvyslanec ve Velké Británii I.M. Majskej. Srov: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 277-278.

¹⁴¹ Srov.: *Postanovlenije Prezidijuma CK KPSS o falsifikacii tak nazyvajemogo děla vračeij-vreditělej. 3. aprelja 1953 g.* In: *Gosudarstvennyj antiseminizm v SSSR*, s.483-485.

¹⁴² Berija byl popraven v prosinci 1953, Rjumin v červenci 1954 a Abakumov týž rok v prosinci.

zdaleka neznamenal jeho konec. Jak uvádí např. historik Ž. Medveděv: „v některých ohledech státní antisemitismus v období vlády Chruščova a poté Brežněva ještě posílil.“¹⁴³

---

¹⁴³ MEDVEDĚV, Ž. *Stalin i jevrejskaja problema*, s. 277. Více vztahu sovětského státu k Židům v postalinském období srov. např.: PINKUS, Benjamin (red.). *The Soviet Government and the Jews. 1948-1967 : A Documented Study*. Cambridge, 1984; LEVIN, N. *Paradox of Survival. Vol II.*; VAKSBERG, A. *Iz ada v raj*.

4 KAMPAŇ PROTI KOSMOPOLITISMU.

„Kosmopolita je jakýsi lživý, dvousmyslný, divný a nepochopitelný jev, jakýsi bledý, mlhavý přízrak, nikoli jasná a živá skutečnost. (...) Proto je člověk, pro nějž ubi bene ibi patria, bytost nemravná a bezcitná, která není hodna nazývat se posvátným jménem člověk.“¹⁴⁴

Kampaň proti kosmopolitismu vstoupila do veřejného prostoru 28. ledna 1949, kdy se na stránkách „Pravdy“, hlavního tiskového orgánu strany, mezi informací o XVII. Sjezdu bolševiků Ázerbájdžánu a úspěších průmyslových podniků Kostromské oblasti objevil článek „O jedné antipatriotické skupině divadelních kritiků“.¹⁴⁵ Jeho autorem byl šéfredaktor „Pravdy“ P.N. Pospělov, nicméně na jeho vzniku se kromě redaktorů „Pravdy“ podíleli i zástupci Svazu spisovatelů a Agitpropu, kteří podle vzpomínek pamětníka trávili v redakci několik dní i nocí.¹⁴⁶ Tak intenzivní práce nad textem svědčí o vysokém propagandistickém významu, který byl tomuto článku na nejvyšších místech přikládán. Podle dobových svědectví do textu zasáhl některými revizemi přímo Stalin, kterému je také připisováno autorství názvu článku.¹⁴⁷ Místo původně navrhovaného a poněkud abstraktního „Nohsledi buržoazního estétství“ („Posledyši buržuaznogo estetsva“), který sice nesl třídní osten, ale jinak nevykračoval za rámec uměnovědných sporů, vložil Stalin do názvu sousloví, kterým byla na první pohled marginální záležitost několika divadelních kritiků dána celonárodní dimenze – „antipatriotická skupina“.

Již v tomto sousloví byla obsažena základní sémiotická východiska celé kampaně. Pojem „skupina“ označuje *několik* jednotlivců, které spojuje určitá společná charakteristika. Tato charakteristika je zároveň vyděluje z celku ostatní společnosti. Ve zdánlivě monolitní sovětské společnosti tak vzniká určitý cizorodý prvek, který její deklarovanou jednoduitost narušuje. Tento prvek je zároveň označen jako „antipatriotický“, zaměřený proti vlasti, tedy nutně nepřátelský.

Pojem „skupina“ navíc implikuje i určitou míru organizovanosti. „Kosmopolitní kritici se sdružovali do antipatriotické skupiny a ve své nepřátelské činnosti

¹⁴⁴ BELINSKIJ, Vissarion Grigorjvič. *Očerki borodinskogo sraženiija : Vosponinanija o 1812 godě*. In: BELINSKIJ, V.G. *Sobranije sočiněnij v 9 tomach*. T. 2. Staťji, recenzii, zametki, apref 1838-janvar 1840. Moskva, 1977.

¹⁴⁵ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949.

¹⁴⁶ KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 129-130.

¹⁴⁷ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 130; TÝŽ. *Stalin i kosmopolitizm*, s. 240-241.

podporovali, chválili a vyzdvihovali jeden druhého“, napsala „*Litěraturnaja gazeta*“, a poukázala tak na provázanost jednotlivých aktérů a jejich vzájemnou úzkou koordinaci.¹⁴⁸ Aktivitu „*kosmopolitů*“ pak logicky nejsou vnímány jako jednotlivé přehmaty a omyly některých jednotlivců, ale jako dlouhodobý názorový a hodnotový systém skupiny lidí jako celku, který je nejen cizí a nepochopitelný, ale nepřátelský a pro zbytek společnosti škodlivý a nebezpečný: „*Nemáme před sebou náhodné, jednotlivé chyby, ale systém antipatriotických názorů, které škodí rozvoji naší literatury a umění, systém, který je třeba rozdrtit*“, hlásala 28. ledna „*Pravda*“.¹⁴⁹ Také „*Sovetskoje iskusstvo*“ upozorňovalo na organizovanost antipatriotické skupiny a jako poněkud bizarní důkaz svého tvrzení uvádělo příhodu s bezmála špionážním rozměrem, kdy se v Leningradě ještě téhož večera vědělo o neúspěchu Mchatovského představení „*Zelená lampa*“: „*Nevíme, jestli si kritici mezi sebou předali nějakou štafetu, šifrovaný telegram nebo jestli se jednoduše uskutečnil noční telefonát Juzovského Drejdenovi nebo Maljugina Cimbalovi, každopádně špinavá práce byla dokonána: po Leningradě se rozlezly záštiplné řeči.*“¹⁵⁰

V sovětské propagandě se tak konstituovala figura kolektivního nepřítel, definovaného čistě na základě ideologických kritérií, tedy nová podoba „*objektivního nepřítel*“, jak jej ve své studii o původu totalitarismu vymezila H. Arendtová (viz výše). I v tomto případě pak měl místo požadavek subjektivního doznávání viny „*objektivně*“ identifikovaných nepřátel, o němž píše Arendtová.¹⁵¹ Sovětská periodika referovala o nesčíslných stranických zasedáních různých uměleckých svazů, na nichž měli odhalení „*kosmopolité*“ doznávat svá pochybení a litovat jich. „*Když byli přitlačeni ke zdi, museli neochotně přiznat existenci skupiny, dohody, předem sjednaných, předem promyšlených činů,*“ psala o těchto doznáních „*Litěraturnaja gazeta*“.¹⁵²

Kampaň proti „*kosmopolitismu*“ byla cílena zejména do řad humanitní inteligence. Jako první byli za „*kosmopolity*“ označeni moskevští divadelní kritici.¹⁵³ Soustřednými kruhy se pak kampaň rozběhla do dalších míst a uměleckých oborů.

¹⁴⁸ *Za patriotičeskiju sovetskiju dramaturgiju*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949.

¹⁴⁹ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe tēatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949.

¹⁵⁰ *Do konca razgromit' antipatriotičeskiju gruppu tēatralnych kritikov*. Sovetskoje iskusstvo, 26.2.1949.

¹⁵¹ ARENDTOVÁ, H. *Původ totalitarismu*, s. 576.

¹⁵² *Za patriotičeskiju sovetskiju dramaturgiju*. Literaturaja gazeta, 26.2.1949.

¹⁵³ I.I. Juzovskij, A.S. Gurvič, A.M. Borščagovskij, J.L. Varšavskij, L.A. Maljugin, G.N. Bojadžijev, E.M. Cholodov a o něco později I.L. Al'tman.

„*Kosmopolité*“ byli odhalováni mezi divadelními kritiky v Leningradě¹⁵⁴, v Kyjevě¹⁵⁵, Minsku¹⁵⁶ či v Rize¹⁵⁷, mezi literárními¹⁵⁸ a filmovými¹⁵⁹ kritiky, mezi hudebními kritiky a hudebními vědci¹⁶⁰, mezi filozofy¹⁶¹, kunsthistoriky¹⁶², teoretiky architektury¹⁶³ apod.

Kampaň ovládala sovětská média v průběhu prvních tří měsíců roku 1949. Především v únoru a březnu vycházelo v každém čísle hned několik článků věnovaných útokům proti „*kosmopolitům*“. Za poslední z nich je považován článek „*Pravdy*“ ze dne 10. dubna 1949 „*Kosmopolitismus – ideologická zbraň americké reakce*“.¹⁶⁴

„*Pravda*“ jako centrální tiskový orgán KS SSSR tedy celou kampaň zahájila a ukončila, přičemž v jejím průběhu jí udávala hlavní tón. Nejintenzivněji však byla vedena na stránkách kulturně-společenských periodik „*Litěraturnaja gazeta*“ a „*Sovetskoje iskusstvo*“. Ty nebyly přímo spojeny s nějakou institucí či organizací a tento jejich „neoficiální status“ z nich učinil vhodnou platformu pro vedení kampaně.¹⁶⁵ Tato periodika rozvíjela základní soubor znaků převzatý z „*Pravdy*“, přičemž zároveň

¹⁵⁴ zejména I. Šnejderman, I. Berezark, S. Cimbál, A. Bejlin, S. Drejden, M. Jankovskij. Srov.: *Podgolloski estetstvujučich kosmopolitov*. Kultura i Žižň, 11.2.1949; *Prichvostni antipatriotičeskoj grupy teatralnych kritikov*. Sovetskoje iskusstvo, 12.2.1949.

¹⁵⁵ zejm. J. Burlačenko, A. Gozencud, E. Starinkevič, M. Ciljavskij. Srov.: *Rešitel'no razoblačit' proiski buržuaznych estetov*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949; *Priveržency teatralnych kritikov na Ukrajině*. Sovetskoje iskusstvo, 26.2.1949.

¹⁵⁶ Srov.: *Vyšje znamja sovetskogo patriotizma*. Literaturnaja gazeta, 12.3.1949.

¹⁵⁷ Srov.: *Ubrať s dorogi kosmopolitov*. Litěraturnaja gazeta, 12.3.1949.

¹⁵⁸ zejm. D. Danin, F. Levin, B. Jakovlev. Srov.: *Bezrodnyje kosmopolity*. Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949.

¹⁵⁹ zejm. V. Voľkenštejn, I. Vano, A. Erštem, G. Avenarius, N. Otten, L. Švarc, I. Vajsfel'd, L. Trauberg, M. Blejman, N. Kovarskij, N. Tarabuckij. Srov.: *Kosmopolity v kinokritike*. Litěraturnaja gazeta, 16.2.1949; *Bezrodnyje kosmopolity v kinokritike*. Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949; *Razgromit' buržuaznyj kosmopolitizm v kinoiskusstve*. Pravda, 3.3.1949; *Razgromit' buržuaznuje agenturu v kinoiskusstve*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949.

¹⁶⁰ zejm. L. Mazeľ, D. Žitomirskij, J. Vajskop, R. Gruber, J. Keldyš, S. Ginzburg, B. Štejnpress, I. Belza, A. Ogolevec, S. Šlifštejn, G. Šnejerson. Srov.: *Protiv kosmopolitizma i formalizma v muzykal'noj kritike a muzykoveděnji*. Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949; *Protiv kosmopolitizma v muzykal'noj kritike*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949; *Protiv kosmopolitizma i formalizma v muzykal'noj teorii i kritike*. Sovetskoje iskusstvo, 26.2.1949.

¹⁶¹ B. Kedrov, I. Krylev, Z. Kamenskij, M. Selektor, Z. Smirnova, V. Goffenšefer. Srov.: *Protiv kosmopolitizma v filosofii*. Litěraturnaja gazeta, 2.3.1949; *Protiv antimarksistskich kosmopolitičeskich „teorij“ v filosofii*. Litěraturnaja gazeta, 9.3.1949; *Razoblačit' propovednikov kosmopolitizma v filosofii*. Kultura i žižň, 10.3.1949.

¹⁶² A. Efros, I. Mac, N. Punin, O. Beskin, V. Kostin. Srov.: *Protiv kosmopolitizma v iskusstvoznaniiji*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949.

¹⁶³ M. Ginzburg, R. Chiger, A. Burov, D. Arkin, I. Mac, Akseľrod, K. Alabjan. Srov.: *Protiv kosmopolitizma v architekturnoj nauke i kritike*. Sovetskoje iskusstvo, 19.3.1949.

¹⁶⁴ *Kosmopolitizm – ideologičeskoje oružije amerikanskoj reakcii*. Pravda, 10.4.1949.

¹⁶⁵ Srov.: FATĚJEV, A.V. *Obraz vraga*, s. 85.

kampaň obohacovala o mnoho nových motivů, zejména těch, konotujících židovský původ „*kosmopolitů*“.

4.1 Patriotismus a kosmopolitismus

4.1.1 Oddanost a lhostejnost. Základní opozice patriotismu a kosmopolitismu

Již sám pojem „*antipatriotická skupina*“, který užila „*Pravda*“ v úvodním textu kampaně, implikoval, čím bude v tomto případě naplněna základní dichotomie utvářející obraz „*nepřítele*“. Na stranu označující „*my*“, „*náš*“ je zde stavěn „*národ/lid*“, a vše „*sovětské*“.¹⁶⁶ Jen v prvním odstavci zmíněného článku je substantivum „*národ/lid*“ zmíněno čtyřikrát a adjektivum „*sovětský*“ dokonce desetkrát. Základní a nejvyšší hodnotou v takto budovaném světě pak nutně musí tvořit sepjetí těchto dvou entit. Vzniká tak „*sovětský patriotismus*“, jež je významově konotován s láskou, hrdostí a oddaností sovětské zemi a jejímu lidu, tedy obecně s kladným postojem k vlasti. Tento kladný postoj k vlasti byl v rámci kampaně značně hypertrofován a patetizován, což se projevilo zejména výběrem silně příznakové, emotivně zabarvené lexiky. Sovětský patriot je tak své zemi a lidu „*oddán celým srdcem*“, ke svému národu „*hoří plamenem lásky*“, je „*proniknut hrdostí a synovskou láskou k veliké sovětské Vlasti*“.¹⁶⁷ Cit „*sovětského patriotismu*“ je dokonce označen za cit „*svatý/posvátný*“ a touto sakralizací byla konotován jeho nedotknutelnost, nezpochybnitelnost.¹⁶⁸

Na opačném pólu dichotomie, jako antiteze k „*sovětskému patriotismu*“, stojí „*kosmopolitismus*“ a jeho různé hypostáze, jako „*buržoazní hurá-kosmopolitismus*“ („*buržuaznyj ura-kosmopolitizm*“), „*nestoudný kompolitismus*“ („*ogoltelyj kosmopolitizm*“) či „*odrodilý kosmopolitismus*“ („*bezrodnyj kosmopolitizm*“).¹⁶⁹ Tento pojem, v raném sovětském období asociovaný s vizí budoucího světa zbaveného státních hranic a národnostních rozdílů ve prospěch jednotného lidského společenství, vstoupil do sovětské propagandy za druhé světové války, kdy začal nabývat negativní

¹⁶⁶ Ruský výraz „*narod*“ se podle kontextu překládá jako „*národ*“ nebo „*lid*“. V uvedeném článku není možné tyto významy přesně rozlišit, proto volím v tomto případě psaní přes lomítko. Na jiných místech překládám podle významu v daném kontextu.

¹⁶⁷ *Ob odnoj antipatriotičeskoj grupe teatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949.

¹⁶⁸ *Estetstvujuščije klevetniki*. Litěraturnaja gazeta, 5.3.1949.

¹⁶⁹ V těchto třech podobách se pojem „*kosmopolitismus*“ vyskytuje v článku *O jedné antipatriotické skupině divadelních kritiků*, přičemž tyto formulace jsou přisuzovány Stalinovi. Srov.: *Stalin i kosmopolitizm*, s. 241.

význam, který s ním do té doby nebyl konotován.¹⁷⁰ Teprve později se jeho sémiotické pole rozšířilo o významy odkazujícím k obrazu „nepřítele“. Poprvé jej ve významu oscilujícím od „poklonování před zahraniční kulturou“ až po „zrádce národa“ podrobněji popsala „Litěraturnaja gazeta“ v dubnu 1948.¹⁷¹ Své pevné místo a roli v sovětském ideologickém a propagandistickém systému však pojem „kosmopolitismus“ získal až v průběhu sledované kampaně.

„Patriotismus“ a „kosmopolitismus“ v nejsou jejím kontextu vnímány jako dvě rovnocenné entity s opačnou hodnotovou orientací. „Kosmopolita“ je charakterizován jako ten, kdo „pozbyl vědomí sovětského patriotismu“, kdo „pozbyl zdravý cit lásky k Vlasti a k národu“, jako ten, komu je „cizí láska k naší veliké Vlasti, cizí cit národní hrdosti sovětského člověka“.¹⁷² Významové pole „kosmopolitismu“ tak je budováno pouze poukazem na nepřítomnost hodnot, které nese „patriotismus“. Namísto hrdosti a oddanosti k zemi a jejímu lidu je pro „kosmopolitismus“ charakteristická v lepším případě lhostejnost, netečnost a ztráta odpovědnosti, v horším pak pohrdání, nenávisť a odpor. Jak uváděla „Pravda“: „Buržoazním kosmopolitům chybí přirozený, zákonný cit sovětské národní hrdosti, jsou naprosto lhostejní k životu a hrdinnému boji sovětského národa, k jeho velikým činům.“¹⁷³

Protože mu chybí hodnoty, které jsou charakteristické pro „patriotismus“, je „kosmopolitismus“ považován za antipatriotický, protilidový a ještě hůře – odrodilý, tedy zcela zbavený vlasti. Je tedy definován nikoli jako opak, ale jako negace „patriotismu“.

„Patriotismus“ je tak vnímán jako základní, dominantní hodnota, od které je „kosmopolitismus“ pouze odvozován. Proto se tento pojem může vztahovat ke všemu, co není (dostatečně) patriotické, bez ohledu na to, jaké to ve skutečnosti je. Vzniká tak dostatečně vágní a potenciálně mnohovýznamový pojem, který je možné lehce využívat a modifikovat podle aktuálních propagandistických a ideologických potřeb. A.V. Fatějev ve své práci o obrazu „nepřítele“ v sovětské propagandě uvádí, že právě díky

¹⁷⁰ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 118 – 119.

¹⁷¹ *Ukrepljať i razvivať luščije nacionalnyje tendencii*. Litěraturnaja gazeta, 17. 4. 1948.

¹⁷² *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Za sovětskij patriottizm v iskusstve*. Pravda, 10.2.1949; *Protiv kosmopolitizma i formalizma v poezii*. Pravda, 16.2.1949.

¹⁷³ *Do konca razoblačit' kosmopolitov – antipatriotiv*. Pravda, 26.2.1949.

neurčitěmu obsahu mohl být tento pojem využíván jako „univerzální nástroj propagandy“ a „vhodný nástroj manipulace vědomím veřejnosti“.¹⁷⁴

4.1.2 Životodárný pramen a zhoubný jed. Absolutizace opozice patriotismu a kosmopolitismu

Jak přesvědčivě ukázal V. Macura v jednom ze svých sémiotických esejů, byla socialistická mýtotorba soustředěna kolem vize idylické budoucnosti, utopické vize budoucího ráje. V tomto ohledu zůstával projekt „vědeckého socialismu“ s nápadnými sakrálními a ve své podstatě chiliastickými rysy pevně zakořeněn v soustavě socialismu „utopického“.¹⁷⁵ Smrt byla s tímto konceptem ráje v ostrém rozporu, byla pro něj něčím nepřirozeným, co musí být z ráje vytlačeno. „Smrt tak byla znakově vyčleňována mimo svět socialismu a spojována s cizím, nepřátelským světem za hranicemi Edenu.“¹⁷⁶ Uvnitř socialistického světa pak byla smrt spojována s těmi, kdo se z celku společnosti vymykali jako její nepřátelé.¹⁷⁷

Toto základní mytické schéma života a smrti bylo naplňováno i v případě kampaně proti „kosmopolitismu“. Opozice „sovětského patriotismu“ a „kosmopolitismu“, jak jej budovala sovětská propaganda, tak byla absolutizována do podoby archetypální bitvy nového (mladého) a starého, dobra se zlem.

Sémiotické pole „sovětského patriotismu“ tak bylo v propagandě budováno prostřednictvím sémantických řad odkazujících ke zdraví, síle a plodnosti. „Sovětský patriotismus“ byl označován za „životodárnou sílu“, „životodárný pramen“, který „oplodňuje a inspiruje“, který je „zdrojem veškeré tvůrčí činnosti našeho lidu“.¹⁷⁸

S takto budovanou znakovou soustavou života jsou nedělitelně spjaty sémantické řady odkazující k mládí, budoucnosti, pokroku. Jedním z hlavních rysů „patriotismu“ je proto jeho pokrokovost, pohyb vpřed, k šťastné a světlé budoucnosti. Oproti „patriotismu“, který plně náleží do budoucího socialistického ráje, je

¹⁷⁴ FATĚJEV, A.V.: *Obráz vraga*, s. 106 a 121.

¹⁷⁵ Srov.: Macura, V.: *Ráj*. In Macura, V.: *Šťastný věk*, s. 14 – 36.

¹⁷⁶ MACURA, V. *Šťastný věk*, s. 121.

¹⁷⁷ Tamtéž.

¹⁷⁸ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Za sovětskij patriotizm v iskusstve*. Pravda, 10.2.1949; *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Ljubov' k rodině, něnavist' k kosmopolitam*. *Litěraturnaja gazeta*, 12.2.1949.

„kosmopolitismus“ pevně zakořeněný v minulosti. Ke všemu novému a pokrokovému je nejen nepřátelský, ale svou podstatou navíc jakýkoli pokrok zpomaluje nebo rovnou znemožňuje. „Kosmopolitismus“ tak „diskredituje vše nové a pokrokové v sovětské literatuře“, „brání jejímu rozvoji“, „zpomaluje“ a „zadržuje její vítězoslavný postup“. Dokonce se pokouší v literatuře „zadusit a zadupat vše nové a pokrokové“.¹⁷⁹

Jako bytostně nepokrokový a zpátečnický tvořil „kosmopolitismus“ druhý pól uvedené dichotomie života a smrti. Jeho znakové pole je proto budováno na základě konotací opačného významu než „patriotismus“, pomocí sémantických řad odkazujících k neplodnosti, nemoci a smrti. „Nestoudný kosmopolitismus není jen antinárodní, ale i neplodný“, hlásila v úvodní stati kampaně „Pravda“, čímž jej v podstatě odsoudila k postupnému vymírání.¹⁸⁰ „Litěraturnaja gazeta“ mu právo na život zcela upřela, když jej prohlásila rovnou za „mrtvě narozené schéma“.¹⁸¹

„Kosmopolitismus“ jako reprezentant smrti je v rámci kampaně často vázán na představu tlení, hniloby a rozkladu. Kritik Al'tman „prováděl špinavé, podlé dílo podryvání pokrokové sovětské dramatiky, pokoušel se vyhubit vše zdravé, živé a bránil mrtvolné názory na socialistické umění.“¹⁸² „Kosmopolité“ byli odchováni na „tlejících kvasinkách buržoazního kosmopolitismu, dekadence a formalismu“, z jejich článků vane „hnilobný puch“, jejich vliv je „prohnilý“, šíří „hnilobné mikroby kosmopolitismu“.¹⁸³ Pro „Pravdu“ tak „antipatriotické“, „kosmopolitní“ a „hnilobné“ tvoří jednu významovou řadu.¹⁸⁴ Za jakési vyvrcholení této sémantické řady je možné považovat obraz „kosmopolity“ jako „živé mrtvolky“, který se poprvé objevil v dopise čtenáře, byl tedy stylizován jako názor obyčejného člověka, zástupce lidu, který z pohledu „patriotismu“ představoval nejvyšší hodnotu: „Sovětský lid nazývá Al'tmany živými mrtvolami. Očistíme atmosféru sovětského umění od jejich smrdutého zápachu“.¹⁸⁵

¹⁷⁹ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov.* Pravda, 28.1.1949; *Protiv antipatriotičeskoj kritiki.* Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949; *Bezrodnyje kosmopolity.* Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949.

¹⁸⁰ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov.* Pravda, 28.1.1949.

¹⁸¹ *Predatěli narodov.* Litěraturnaja gazeta, 2.3.1949.

¹⁸² *Buržuaznyj nacionalist Al'tman.* Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949.

¹⁸³ *Do konca razgromit' antipatriotičeskiju gruppu téatralnych kritikov.* Kul'tura i žizň, 11.2.1949; *Kosmopolity v kinokritike.* Litěraturnaja gazeta, 16.2.1949; *Do konca razoblačit' kritikov kosmopolitov.* Litěraturnaja gazeta, 5.3.1949; *Predatěli narodov.* Litěraturnaja gazeta, 2.3.1949.

¹⁸⁴ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov.* Pravda, 28.1.1949.

¹⁸⁵ *Buržuaznyj nacionalist Al'tman.* Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949. Zmiňovaný dopis čtenáře viz: *Živyje trupy. Pis'mo čitatěja.* Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949.

Podstata „*kosmopolitismu*“ je hnilobná, toxická, je to „*zhoubný*“, „*mrtvolný*“ jed.¹⁸⁶ V tomto sémiotickém klíči tak vystupuje jako nakažlivá nemoc, která ohrožuje zdravý svět patriotismu. „*Kosmopolité*“ jsou nositeli této nákazy, a to v podobě různých „*červů nahlodávajících zdravý organismus sovětské literatury a umění*“, „*parazitů podryvujících klíčky obilí*“, „*jedovatých bakterií*“ či „*jedovatých mikrobů pokoušejících se otrávit čisté prameny sovětské literatury*.“¹⁸⁷ Odtud je již jen krok k označení „*kosmopolitismu*“ za biologickou zbraň: „*Kosmopolitismus je svého druhu biologická zbraň v té studené válce, kterou vede mezinárodní imperialistická reakce proti všemu pokrokovému lidstvu*.“¹⁸⁸

„*Kosmopolité*“ příznačně ohrožují zejména mládí, které představuje základní stavební kámen utopické budoucnosti, do níž nevnáší žádné přežitky a břemena minulosti. Svými „*hnilobnými názory otravují mládež*“ a „*zadupávají svěží mladé výrůstky sovětské dramatiky*“, jejich „*mrtvolný jed otravuje mladé literární kádry*“.¹⁸⁹ V humoristické básni „*Snob – kosmopolita*“ hlavní hrdina vším mladým, novým a svěžím pohrdá a zlostně to odsuzuje.¹⁹⁰

Opozice „*sovětského patriotismu*“ a „*kosmopolitismu*“ tak byla budována a absolutizována prostřednictvím znaků odkazujících k biologickému s ním úzce spjatému medicínskému diskurzu. Jejich prostřednictvím byl „*kosmopolitismus*“ jako nemoc a smrt vytlačován za hranice zdravého světa patriotismu. Odstranění „*kosmopolitismu*“ z těla sovětského umění se v tomto znakovém klíči podobá odstranění zhoubného nádoru z jinak zdravého organismu: „*cítíme, jak se nám napřímila hrud' a horoucně si přejeme ještě lépe pracovat*“, popisuje fyziologické projevy uzdravování a příval nové energie „*Pravda*“.¹⁹¹ „*Sovetskoje iskusstvo*“ upozorňuje, jak po porážce

¹⁸⁶ *Do konca razoblačit' kritikov kosmopolitov*. Litěraturnaja gazeta, 5.3.1949; *Vyšje znamja sovětskogo patriotizma*. Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949.

¹⁸⁷ *Do konca razoblačit' kosmopolitov – antipatriotiv*. Pravda, 26. a 27.2.1949; *Kosmopolity v kinokritike*. Litěraturnaja gazeta, 16.2. 1949; *Predatěli narodov*. Litěraturnaja gazeta, 2.3.1949.

¹⁸⁸ *Predatěli narodov*. Litěraturnaja gazeta, 2.3.1949.

¹⁸⁹ *Do konca razoblačit' kosmopolitov – antipatriotiv*. Pravda, 26 a 27. 2.1949; *Vyšje znamja sovětskogo patriotizma*. Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949.

¹⁹⁰ „...na vsjo, čto molodo i novo// so skrytoj zloboj on vziral// vsjo, čto svežo, klejmil surovo// i otkrovenno preziral.“ Srov.: *Snob-kosmopolit*. Krokodil, č. 7, 10. 3.1949.

¹⁹¹ *Do konca razoblačit' kosmopolitov – antipatriotiv*. Pravda, 26 a 27. 2.1949.

„kosmopolitismu“ zavládla v divadlech zdravá atmosféra a sovětské umění nyní „směle a sebevědomě kráčí kupředu, sílí a nalévá se novými silami.“¹⁹²

4.1.3 Socialistický realismus a formalismus. Estetizace opozice patriotismu a kosmopolitismu.

Vzhledem k tomu, že kampaň proti kosmopolitismu probíhala zejména v kulturní oblasti, byla opozice „patriotismu“ a „kosmopolitismu“ modelována ve velké míře pomocí znaků odkazujících do této sféry.

„Sovětský patriotismus“ tak byl v rámci kampaně ztotožňován s metodou socialistického realismu, která se od poloviny třicátých let, kdy byly potlačeny všechny progresivní, avantgardní umělecké tendence, stala jediným závazným kánonem sovětského umění. Za „naše“, „sovětské“ umění je pokládáno výlučně umění vytvářené uměleckou metodou socialistického realismu. V jazyce propagandy je takové umění považováno za jediné pravdivé, věrně odrážející sovětskou skutečnost: „*Naše umění je proniknuto vysokými idejemi životodárného sovětského patriotismu, hluboce a pravdivě odráží duchovní bohatství našeho národa, jeho budovatelské úsilí, hrdinský boj za vítězství komunismu.*“¹⁹³

Ačkoli ve skutečnosti se jednalo o značně rigidní metodu ustrnulou v jasně stanovených konvencích, v podstatě tedy o svého druhu umělecký manýrismus, byl socialistický realismus vydáván za uměleckou metodu progresivní, pokrokovou, revoluční a sovětský spisovatel za pionýra tohoto pokroku: „*Spisovatel (...) je povinen jít v prvních řadách národa, ukazovat národu cestu k jeho rozvoji.*“¹⁹⁴

Socialistický realismus zrcadlí týž vypjatý zájem o sovětskou zemi a její lid, proto je vnímán jako výsostně patriotický. S tím ostře kontrastuje pojetí „kosmopolitismu“ jako bezideového umění pro umění, estétství a formalismu, které je k lidu a jeho zájmům zcela lhostejné: „*Socialistický realismus je neoddělitelný od živého, horoucího, láskyplného zájmu o život a činnost lidu, od hlubokého a ušlechtilého patriotického citu, zatímco buržoazní hurá kosmopolitismus je spojen s netečným,*

¹⁹² Do konca razgromiť antipatriotičeskiju gruppu teátral'nych kritikov. Sovetskoje iskusstvo, 26.2.1949; Vrag sovetskoj kul'tury Gurvič. Sovetskoje iskusstvo., 26.2.1949.

¹⁹³ Na čuždych pozicijach. O proiskach antipatriotičeskoy gruppy teátral'nych kritikov. Kul'tura i žizň, 30.1.1949.

¹⁹⁴ Kritika, vražděbnaja narodu. Ob odnoj antipatriotičeskoy gruppe teátral'nych kritikov. Sovetskoje iskusstvo, 5.2.1949.

*lhostejným vztahem k národu, k jeho tvorbě, s lhostejným, vykleštěným, chladným estetstvím a formalismem.*¹⁹⁵ Jako takové je tedy nutně antinárodní a antipatriotické, tedy nepřátelské a škodlivé: „*Kosmopolitismus vždycky byl a bude pro umění zhoubný*“, uváděla „*Litěraturnaja gazeta*“.¹⁹⁶

Umění, jemuž je vytýkána neideologičnost a apolitičnost, se tak stává uměním výrazně politickým, a konflikt, který se odehrává na poli estetiky, získává výrazný politický rozměr. V tomto kontextu pak divadelní, literární či filmové kritiky logicky fungují jako nepřátelská činnost podřívající základy politického zřízení, jako „*ideologická diverze*“ a estetická měřítko jsou „*zvrácenými a shnilými kánony buržoazní estetiky*“.¹⁹⁷

Estetizace opozice „*patriotismu*“ a „*kosmopolitismu*“ se však projevovala také prostřednictvím dalších znaků: kosmopolité bojují perem a inkoustem a jejich texty jsou považovány za zbraň. Na obálce časopisu „*Krokodil*“ ze dne 20. března 1949 tak byla otištěna karikatura „*Ilegální tulák*“ („*Bespačportnyj brodjaga*“, příloha č.1).¹⁹⁸ Obloustlá postava „*kosmopolity*“ s výraznými semitskými rysy (zahnutý nos, tlusté rty) se opírá o hůl v podobě ostrého inkoustového pera, u pasu je vyzbrojen dýkou v podobě dalšího pera a lahvíčkami s otráveným inkoustem. Na zádech má batoh a v ruce kufr, z nichž trčí papíry nadepsané slovy „*pomluva*“, „*pomluva na sovětskou kulturu*“, „*pomluva na ruské umění*“. Kufr je pak příznačně polepen nálepkami se jmény západních spisovatelů. Na nejvýraznějším místě se skví nápis „*André Gide*“, přičemž jméno „*Gide*“ transkribované do cyrilice vypadá stejně jako hanlivé označení osob židovského původu („*žid*“).¹⁹⁹ Jako sémiotický znak tedy takto literární reference nese výrazný protižidovský osten.

¹⁹⁵ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov.* Pravda, 28.1.1949.

¹⁹⁶ *Za rodnoje sovětskoje iskusstvo.* Litěraturnaja gazeta, 2.3.1949.

¹⁹⁷ *Vyšě znamja sovětskogo patriotizma.* Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949; *Na čuždych pozicijach. O proiskach antipatriotičeskoj gruppy téatralnych kritikov.* Kul'tura i žizň, 30.1.1949.

¹⁹⁸ *Bespačportnyj brodjaga.* Krokodil, č. 8, 20.3.1949.

¹⁹⁹ V ruštině se pro označení osob židovského původu či vyznání užívá neutrální výraz „*jevrej*“. Výraz „*žid*“ je příznakově silně negativně zabarvený.

4.1.4 Vítězná bitva a drtivá porážka. Válečná rétorika v opozici patriotismu a kosmopolitismu

Podle periodika „*Sovetskoje iskusstvo*“ je hlavním politickým smyslem umění „*kosmopolitů*“ boj proti sovětskému umění.²⁰⁰ Boj, neustálý a nikdy nekončící boj za uskutečnění a udržení socialistického utopického ideálu, je dalším základním stavebním prvkem socialistické mýtotvorby. Rovněž umění bylo pokládáno za „*uměleckou frontou*“, tedy za prostor, v němž se vede boj, metoda socialistického realismu za zbraň, kterou je vyzbrojena sovětská literatura, a sovětská umělecká díla za vyhranou bitvu: „*každé významné literární a umělecké dílo je sovětskému lidu drahé, jako vyhraná bitva na frontě.*“²⁰¹

Kampaň proti kosmopolitismu tvořila součást tohoto válečného stavu na „*umělecké frontě*“, představovala „*začátek bitvy za úplné ideové rozdrčení antipatriotické, buržoazně-estétské kritiky, bitvy za další vzestup sovětské dramatiky a sovětského divadelního umění.*“²⁰² Už titulky propagandistických článků byly stylizovány jako výzvy do boje proti kosmopolitismu v jeho různých podobách a v různých oblastech umění: „*Do konce rozdrtit antipatriotickou skupinu divadelních kritiků*“, „*Rozdrtit buržoazní kosmopolitismus v kinematografii*“, „*Odstranit z cesty kosmopolitismus*“, „*Rázně očistit sovětskou hudební vědu od buržoazních kosmopolitů*“ apod.²⁰³

Tento boj byl veden ve znamení sovětského, patriotického umění, jak dokládají titulky článků uvozované osamostatněnou vazbou předložky „*za*“ s akusativem: „*Za patriotickou sovětskou dramatikou*“, „*Za rodné sovětské umění*“, „*Za nový rozkvět kinematografie*“.²⁰⁴

Do tohoto boje za „*sovětský patriotismus*“ proti ideologické diverzi „*kosmopolitismu*“ byla výzvami „*zvýšit bdělost*“ či „*vyzdvihnout prapor sovětského*

²⁰⁰ *Razgromit' buržuaznuju agenturu v kinoiskusstve*. *Sovetskoje iskusstvo*, 5.3.1949.

²⁰¹ *Bezrodnyje kosmopolity. Ob antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. *Izvestija*, 10.2.1949; *Kritika, vražděbnaja narodu. Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. *Sovetskoje iskusstvo*, 5.2.1949

²⁰² *Bezrodnyje kosmopolity. Ob antipatriotičeskoj gruppe téatralnych kritikov*. *Izvestija*, 10.2.1949.

²⁰³ *Do konca razgromit' antipatriotičeskiju gruppu téatralnych kritikov*. *Kul'tura i žizn'*, 11.2.1949; *Razgromit' buržuaznyj kosmopolitizm v kinoiskusstve*. *Pravda*, 3.3.1949; *Ubrať s dorogi kosmopolitizm*. *Litěraturnaja gazeta* 12.3.1949; *Rešitel'no očistit' sovětskoje muzykoveděnije ot buržuaznyh kosmopolitov*. *Sovetskoje iskusstvo*, 26.2.1949.

²⁰⁴ *Za patriotičeskiju sovětskiju dramaturgiju*. *Litěraturnaja gazeta*, 26.2.1949; *Za rodnoje sovětskoje iskusstvo*. *Litěraturnaja gazeta*, 2.3.1949; *Za novyj rascvet kinoiskusstva*. *Litěraturnaja gazeta*, 5.3.1949.

patriotismu“ mobilizována celá společnost.²⁰⁵ 26. února už „*Sovetskoje iskusstvo*“ hlásilo, že vítěznou bitvu proti antipatriotické skupině divadelních kritiků vede celý sovětský národ“.²⁰⁶

Jazyk kampaně je jazyk válečný. „*Kosmopolité*“ jsou líčeni jako agresoři, „*diverzní skupina na ideologické frontě*“, kteří se „*zakopali v zatuchlých komisích*“, v nichž ovládli „*velitelské pozice*“ a které se stali jejich „*hlavním štábem*“.²⁰⁷ Jejich aktivity jsou bojovou činností: „*zaujali pozice, z nichž mohou pohodlně zahájit palbu na díla sovětského divadla*“, „*pronikají*“ do tisku a „*operují*“ na jeho stránkách, „*táhnou do boje*“ proti předním dílům sovětské literatury a zuřivě na ni útočí.²⁰⁸

S „*kosmopolitismem*“ má být naloženo jako s válečným nepřítelem: „*Mezi dvěma liniemi zákopů lezli proti nám, jako nepřátelští špehové a podvraceči. Pálit do nich – to je naše patriotická povinnost!*“²⁰⁹ „*Kosmopolité*“ budou nevyhnutelně „*odhaleni*“, „*rozdraceni*“, „*zlikvidováni*“, bude s nimi „*rázně skoncováno*“. Bitva, kterou „*kosmopolité*“ vedou, je tedy marná, předem „*odsouzená k drtivé porážce*“.²¹⁰ Naopak „*patriotismus*“ je předurčen k vítězství, čímž je povýšen do panteonu nejvyšších sovětských úspěchů a ctností.

4.2 Sémantické pole obrazu „*kosmopolity*“ jako nepřítele.

Jak bylo ukázáno výše, základní význam „*kosmopolitismus*“ byl přímo odvozován od sémiotického pole „*patriotismu*“, přičemž tak vznikal značně vágní pojem, jehož neurčitý obsah umožňoval využívat jej prakticky jako univerzální nástroj propagandy. Obraz „*kosmopolity*“ jako nepřítele tak byl naplňován všemi negativními ideologickými, politickými, sociálními i společenskými hodnotami, kterými mohl být jeho nepřátelský status zprostředkován co nejširší veřejnosti. Dobře je to patrné na sérii profilů moskevských divadelních kritiků označených za „*kosmopolity*“, které ve

²⁰⁵ *Povisit' bditel'nost'*. Litěraturnaja gazeta, 23.2.1949; *Vyšje znamja sovetskogo patriotizma*. Litěraturnaja gazeta 12.2.1949.

²⁰⁶ *Do konca razgromit' antipatriotičeskiju gruppu téatral'nych kritikov*. *Sovetskoje iskusstvo*, 26.2.1949.

²⁰⁷ *Vrag sovetskoj kul'tury Gurvič*. *Sovetskoje iskusstvo*, 26.2.1949; *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatral'nych kritikov*. *Pravda*, 28.1.1949; *Rešitel'no pokončit' s političeskoj bezotvetstvennost'ju v rabote VTO*. *Sovetskoje iskusstvo*, 5.2.1949.

²⁰⁸ *Kritika, vražděbnaja narodu*. *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatral'nych kritikov*. *Sovetskoje iskusstvo*, 5.2.1949; *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatral'nych kritikov*. *Pravda*, 28.1.1949; *Rešitel'no pokončit' s političeskoj bezotvetstvennost'ju v rabote VTO*. *Sovetskoje iskusstvo*, 5.2.1949;

²⁰⁹ *Ljubov' k rodině, něnavist' k kosmopolitam!* Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949.

²¹⁰ *Ob odnoj antipatriotičeskoj gruppe téatral'nych kritikov*. *Pravda*, 28.1.1949.

sledovaném období publikovalo „*Sovetskoje iskusstvo*“. Jednoduchou zkratkou je v jejich názvu jednotlivým kritikům, a jejich prostřednictvím „*kosmopolitům*“ jako celku, přisouzena některá závažná ideologická, politická nebo společenská hereze: bezpáteřík („*dvurušnik*“) Borščagovskij, buržoazní ideolog Bojadžijev, buržoazní nacionalista Al'tman, nepřítel sovětské kultury Gurvič, odhalený pomlouvač Maljugin, estétský antipatriot Varšavskij, politický chameleon Maljugin (Mejerovič).²¹¹

4.2.1 Komando literárních gangsterů. Antispoléčenské znaky obrazu kosmopolity

Sémiotické pole „*kosmopolity*“ budovala propaganda tím, že mu přisuzovala všemožné negativní vlastnosti, jejichž prostřednictvím poukazovala na jeho lidskou a společenskou ničemnost. „*Kosmopolita*“ tak vystupuje jako osoba nespolehlivá, nepoctivá a zákeřná – člověk „*s černou duší zrádce*“, člověk „*bezcharakterní a lživý*“, „*sprostý antipatriot*“, „*zlostný bezpáteřík*“, „*podlý pomlouvač*“.²¹² Dokonce i jeho zevnějšek - „*odporná fyziognomie lháře a bezpáteříka*“ - je stejně odpuzivý jako jeho charakter.²¹³ „*Kosmopolité*“ praktikují vydírání, vyhrožování, zastrasování a pomlouvání, je to „*komando literárních gangsterů*“²¹⁴

Jejich falešný, neupřímný a pokrytecký charakter je zdůrazňován využitím sémiotického principu masky a demaskování: „*strana strhla z Ioanna Al'tmana zrádcovskou masku*“, „*z juzovských, gurvičů, Al'tmanů a jejich nohsledů jsou strženy masky a stojí před námi v celé své odporne podobě*“, hlásilo „*Sovetskoje iskusstvo*“.²¹⁵ Prvek masky je obsažen i v častém označení „*kosmopolity*“ za „*obojetníka*“ („*dvurušnik*“) či „*chameleona*“, tedy člověka mnoha tváří, které lehce a často střídá podle aktuální situace. Princip maskování a demaskování probíhá i na úrovni jazyka, kdy propaganda „*objasňuje*“ skrytý, nepřátelský smysl skrývající se za zdánlivě

²¹¹ *Dvurušnik Borščagovskij Sovetskoje iskusstvo*, 5.2.1949; *Buržuaznyj ideolog Bojadžijev*. *Sovetskoje iskusstvo*, 12.2.1949; *Buržuaznyj nacionalist Al'tman*. *Sovetskoje iskusstvo*, 19.2.1949; *Vrag sovetskoj kul'tury Gurvič*. *Sovetskoje iskusstvo*, 26.2.1949; *Razoblačenij klevetnik Maljugin*. *Sovetskoje iskusstvo*, 5.3.1949; *Estetstvjuščij antipatriot Varšavskij*. *Sovetskoje iskusstvo*, 12.3.1949; *Političeskij chameleon Cholodov (Mejerovič)*. *Sovetskoje iskusstvo*, 19.3.1949.

²¹² *Buržuaznyj nacionalist Al'tman*. *Sovetskoje iskusstvo*, 19.2.1949; *Političeskij chameleon Cholodov (Mejerovič)*. *Sovetskoje iskusstvo*, 19.3.1949; *Vrag sovetskoj kul'tury Gurvič*. *Sovetskoje iskusstvo*, 26.2.1949.

²¹³ *Do konca razoblačit' kritikov – antipatriotov*. *Pravda*, 27.2.1949.

²¹⁴ *Za partijnuju sovetskiju dramaturgiju*. *Litěraturnaja gazeta*, 26.2.1949; *O kornjach kosmopolitizma i estetstva*. *Litěraturnaja gazeta*, 2.3.1949.

²¹⁵ *Buržuaznyj nacionalist Al'tman*. *Sovetskoje iskusstvo*, 19.2.1949; *Razoblačenij klevetnik Maljugin*. *Sovetskoje iskusstvo*, 5.3.1949.

nevinnými výroky a texty kritiků, kteří „*umějí obratně maskovat své nepřátelské názory ohlušujícím proudem demagogických frází*“ a „*skrývají jejich hanobící obsah za pseudovědeckými příkrasami („naukoobraznými zavituškami“), zaumným jazykem a strojenými kudrlinkami („naročitými vykrutasami“)*“.²¹⁶

Obraz „kosmopolity“ je záměrně zesměšňován a karikován, čímž je zdůrazňována jeho bezvýznamnost a bezmocnost. „*Kosmopolita*“ se „*hnusně chichotá*“, „*chvástá se*“, „*syčí a prská*“, „*cedí pochvaly přes stisknuté zuby*“, „*zmítá se v návalu bezmocného vzteku*“.²¹⁷ Zlehčovány a bagatelizovány jsou jeho intelektuální schopnosti a znalosti („*ignorant*“) i jeho intelektuální činnost (deminutivní tvary „*teorijky*“, „*idejky*“, „*knížečky*“, „*zmatené článěčky*“).²¹⁸ Bezvýznamnost „kosmopolity“ je v největší míře obsažena v jeho označení za „*nicotného trpaslíka*“, který se „*motá pod nohami*“ a kterého lid „*smete z cesty*“.²¹⁹

4.2.2 Skupina estetizujících snobů. Znaky konotující třídní původ obrazu kosmopolity

Další ze znakových soustav, kterou byl formován obraz „kosmopolity“ jako „nepřítele“, bylo třídní hledisko, které tvořilo páteř sovětské ideologie. „*Kosmopolitům*“ byly připisovány charakteristiky tříd nepřátelských dělnické a rolnické základně sovětského zřízení a vnímaných jako přežitky doby minulé. Skupina divadelních kritiků byla označována za „*přívržence buržoazního estétství*“, „*skupinu estetizujících snobů, hlásajících buržoazní názory na literaturu a umění*“, „*shnilé měšťácké estéty*“, „*trubadúry maloburžoazního estétství*“ a „*formalisty maloburžoazního typu*“, kteří na sovětské umění pohlížejí „*pansky zvysoka*“.²²⁰

²¹⁶ *Političeskij chameleon Cholodov (Mejerovič)*. Sovetskoje iskusstvo, 19.3.1949. *Ob odnoj antipatriotičeskoj grupe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949.

²¹⁷ *Ob odnoj antipatriotičeskoj grupe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Ljubov'k rodině, něnavist' k kosmopolitam!* Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949; *Dvurušnik Borščagovskij*. Sovetskoje iskusstvo, 5.2.1949; *Prichvostni antipatriotičeskoj gruppy téatralnych kritikov*. Sovetskoje iskusstvo, 12.2.1949; *Kritika vražděbnaja narodu*. Sovetskoje iskusstvo, 5.2.1949.

²¹⁸ *Bezrodnyje kosmopolity v kinoiskusstve*. Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949; *Dvurušnik Borščagovskij*. Sovetskoje iskusstvo, 5.2.1949; *Prichvostni antipatriotičeskoj gruppy téatralnych kritikov*. Sovetskoje iskusstvo, 12.2.1949; *Za partijnuju sovetskiju dramaturgiju*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949; *Na čuždych pozicijach. O proiskach antipatriotičeskoj gruppy téatralnych kritikov*. Kul'tura i žizň, 30.1.1949.

²¹⁹ *Do konca razoblačit' kosmopolitov – antipatriotiv*. Pravda, 26. a 27. 2.1949.

²²⁰ *Ob odnoj antipatriotičeskoj grupe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Rešitel'no pokončit' s političeskoj bezotvetstvennost'ju v rabote VTO*. Sovetskoje iskusstvo, 5.2.1949; *Dvurušnik Borščagovskij*. Sovetskoje iskusstvo, 5.2.1949; *Na čuždych pozicijach. O proiskach antipatriotičeskoj gruppy téatralnych kritikov*. Kul'tura i žizň, 30.1.1949.

V propagandistických anekdotách je maloburžoazní charakter jejich zázemí patrný z velkých pracoven s těžkými závěsy, plyšovými křesly a velikými nástěnnými hodinami.²²¹ Ve vizuálních propagandistických výstupech, zejména v politické karikatuře a ilustraci, se pak s „*kosmopolity*“ vázaly některé typické atributy „buržoazie“, jako fraky, lakované polobotky, cylindry a vycházkové hole.

Výrazným atributem „*kosmopolity*“ je také jeho intelektuálská povýšenost, přehnaná sebedůvěra přerůstající v aroganci, drzost a panská přezíravost, se kterou přistupuje k vnějšímu světu.²²² „*Kosmopolita*“ o sovětské kultuře a umění mluví jízlivě, ironicky a cynicky ji zesměšňuje, vysmívá se jí, přičemž jeho cílem je pouze očernit, ponižít. Jeho nástrojem je „*pero naplněné žlučí*“, které „*pouze zavrhovalo, hanělo a pomlouvalo*“ sovětskou literaturu a dramaturii.²²³

4.2.3 Poklonkovači a špióni. Ideologické a politické znaky obrazu kosmopolity.

Protizápadní zaměření kampaně se rozvíjelo postupně, ale rychle v jejím průběhu nabíralo na intenzitě. Zatímco v úvodní stati „*Pravdy*“ nebyla o prozápadní orientaci divadelních kritiků ani zmínka a jejich nepřátelská činnost se omezovala na rámec „*antipatriotismu*“, již o den později „*Litěraturnaja gazeta*“ charakterizovala „*kosmopolitismus*“ jako „*lokajské poklonkování před buržoazní kulturou Západu*“, přičemž kritizovala zejména snahu kritiků hledat paralely mezi ruskou a světovou kulturou: „*Škodolibě se chichotající kosmopolita se snaží za každou cenu „odhalit“ nějakou „paralelu“, nějakou známku podobnosti jevů ruské kultury s kulturou Západu v podlé snaze dokázat, že kultura ruského národa je „převzatá“ ze Západu...*“²²⁴

Již v tomto článku se objevilo označení „*kosmopolitismu*“ za nástroj imperialistické reakce, tento motiv však nebyl podrobněji rozveden a sloužil především k obecnému vřazení celé kampaně do kontextu formující se Studené války založené na ideologii dvou nepřátelských táborů.

²²¹ *Slučaj s kosmopolitom*. Krokodil, č.7, 10.3.1949; Snob – kosmopolit. Tamtéž.

²²² *Dvurušnik Borščagovskij*. Sovetskoje iskusstvo, 5.2.1949;

²²³ *Ob odnoj antipatriotičeskoy gruppe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Do konca razoblačit' antipatriotičeskiju gruppu téatralnych kritikov*. Litěraturnaja gazeta, 29.1.1949; *Lichoj sapoj*. Litěraturnaja gazeta, 19.2.1949; *Vrag sovetskoj kul'tury Gurvič*. Sovetskoje iskusstvo, 26.2.1949.

²²⁴ *Do konca razoblačit' antipatriotičeskiju gruppu téatralnych kritikov*. Litěraturnaja gazeta, 29.1.1949.

Zpočátku tedy pojem „*kosmopolitismus*“ konotoval především upřednostňování západního umění před uměním socialistickým a jeho estetické normy před kánonem sovětského realismu. „*Kosmopolitismus*“ je kladen do jedné významové řady s „*otrockým poklonkovaním před vším zahraničním*“, čímž je deklarována návaznost na kampaně proti „*kosmopolitismu*“ na kampaň vedenou v období vrcholné „*ždanovštiny*“ pod heslem boje proti „*antipatriotismu*“ a „*poklonkovaní před Západem*“.²²⁵ Boj proti „*kosmopolitismu*“ se tak stal součástí dlouholetého boje za národní charakter umění, jež byl vyjadřován prostřednictvím známého Stalínova požadavku na umění národní formou a socialistické obsahem, přetavené do tautologie „*naše ruská literatura je silná tím, že je ruská*“.²²⁶

Nedůstojnost tohoto počínání je vyjádřena již v pojmu „*poklonkovaní*“, které implikuje nerovný, podřízený, závislý vztah „*kosmopolitů*“ k Západu a západnímu umění. Tento aspekt je ještě umocněn výběrem lexikálních prostředků pro popis tohoto vztahu. „*Kosmopolité*“ Západu a západnímu umění nejen „*lokajsky poklonkují*“, „*pochlebují*“, „*podlézají*“ a dělají před ním „*servilní pukrlata*“ („*ugodlivyje reveransy*“)²²⁷, ale přímo otrocky se před ním „*plazí po břiše*“, lezou před ním „*po čtyřech*“ a „*slizávají z něj zkyslé škraloupy*“.²²⁸

Postupně se však povaha „*kosmopolitismu*“ a jeho vztahu k Západu posouvá od tohoto poníženého poklonkovaní v estetické oblasti do oblasti aktivní politické činnosti. Začíná se rozvíjet motiv „*kosmopolitismu*“ jako nástroje imperialistické reakce a jejího ústředního představitele – Spojených států. „*Kosmopolitismus*“ je „*standartou americké imperialistické reakce*“, odráží „*agresivní choutky amerického imperialismu*“²²⁹

Jeho politickým cílem je znesvobodnit národy lidově-demokratického tábora, a připravit tak půdu pro světovládu amerického imperialismu a jeho kapitálu. Je to snaha „*připravit národy o národní tradice, o národní důstojnost*“, snaha „*oslabit suverenitu co největšího počtu zemí, oslabit jejich patriotický cit pro nezávislost, vysílit, spoutat*

²²⁵ *Prichvostni antipatriotičeskoj grupy teatralnych kritikov*. Sovetskoje iskusstvo, 12.2.1949.

²²⁶ *Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949. .

²²⁷ *Podgoloski estetstvujuščich kosmopolitov*. Kulturna i žizn', 11.2.1949.

²²⁸ *Ljubov' k rodině, něnavisť k kosmopolitam*. Literaturnaja gazeta, 12.2.1949; *Buržuaznyj nacionalist Aľtman*. Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949; *Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949; *Bezrodnyje kosmopolity. Ob antipatriotičeskoj gruppe teatralnych kritikov*. Izvestija, 10.2.1949; *O kornjach kosmopolitizma i estetstva*. Literaturnaja gazeta, 2.3.1949.

²²⁹ *Razgromit' buržuaznuju agenturu v kinoiskusstve*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949; *Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949.

*národy těchto zemí a vydat je americkým monopolům.*²³⁰ Kultura a umění jsou díky svému přímému podílu na formování národních tradic vnímány jako vhodný prostředek k uskutečnění tohoto zotročení národů. „*Kosmopolitismus*“ tak je nástrojem „*duchovního rozvratu*“, který usiluje o „*podříznutí národnostních kořenů, národní hrdosti, neboť lidi s podřezanými kořeny lze snáze pohnout z místa, snáze prodat do otroctví americkému imperialismu.*“²³¹ Z „*kosmopolitů*“ – estétů a formalistů se stávají špioni a diverzanti, pomahači a agenti mezinárodní reakce v boji proti komunismu.²³²

4.2.4 Cholodov (Mejerovič). Protižidovské znaky obrazu kosmopolity.

Obraz „*kosmopolity*“ se také začal poměrně záhy naplňovat protižidovským obsahem, který byl pro širokou veřejnost patrně také srozumitelným znakem jeho cizího, nepřátelského a škodlivého původu.

Nejzřetelněji se to projevilo řadou na první pohled neruských jmen, která se v článcích o „*kosmopolitismu*“ objevovala a která čtenáře neomylně informovala o židovském původu jejich nositelů. Nešlo však jen o to, že řada osob, obviněných z „*kosmopolitismu*“, opravdu byla židovského původu, ale že jejich židovský původ byl záměrně zdůrazňován. Již 30. ledna tak „*Kul'tura i žizň*“ upozornila na to, že kritik J. Cholodov je vlastně Mejerovič.²³³ V této praktice rozkrývání pseudonymů pokračovala i další periodika, zejména „*Litěraturnaja gazeta*“, díky níž se čtenáři dozvěděli, že B. Jakovlev je vlastním jménem Cholcman, Meľnikov - Meľman, Sanov - Smuľson, Bulačenko – Berdiševskij, Martič – Finkelštejn, Žadnov - Lifšic, Stěbun – Kacneľson, apod.²³⁴ Do stejné kategorie patří i apelativizace vlastních jmen používaná pro označení „*kosmopolitů*“ jako celku („*Altmani*“, „*gurvičové*“, „*alpersové*“ apod.), přičemž jména, která k tomu byla využívána, byla výhradně jména židovská.

²³⁰ *Za patriotičeskiju sovětskiju dramaturgiju*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949; *Teorija i praktika kosmopolitov v kinokritike*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949.

²³¹ *Za patriotičeskiju sovětskiju dramaturgiju*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949.

²³² Srov.: *Protiv antimarksistskich kosmopolitičeskich „teorij“ v filosofii*. Litěraturnaja gazeta, 9.3.1949; *Protiv kosmopolitizma v iskusstvoznanii*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949; *Za novyj rascvet kinoiskusstva*. Litěraturnaja gazeta, 5.3.1949; *Razgromit' buržuazniju agenturu v kinoiskusstve*. Sovetskoje iskusstvo, 5.3.1949.

²³³ *Na čuždych pozicijach, O proiskach antipatriotičeskoj grupy teatral'nych kritikov*. Kul'tura i žizň, 30.1.1949.

²³⁴ *Bezrodnyje kosmopolity*. Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949; *Protiv antipatriotičeskoj kritiki*, Litěraturnaja gazeta, 12.2.1949; *Do konca razoblačit' kosmopolitov. Na plenum pravlenija SSP Ukrajiny*. Litěraturnaja gazeta, 9.3.1949; *Rešitel'no razoblačit' proiski buržuaznych estetov*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949. *Rasčistit' dorogu peredovomu iskusstvu Ukrajiny*. Sovetskoje iskusstvo, 12.3.1949.

Protižidovské zaměření je ale patrné i v jiných vrstvách textu kampaně, v nichž byly oživeny některé hluboce zažitě, tradiční předsudky a stereotypy židovských městeček a kapitalistických velkoměst.

Kramáři a šejdíři. Stereotyp o Židech jako nepracujících parazitech.

Náměstek tajemníka Svazu sovětských spisovatelů A. Sofronov na stranické schůzi hovořil o skupině divadelních kritiků jako o „*kramářích*“ a „*nestoudných makléřích*“.²³⁵ „*Litěraturnaja gazeta*“ se naopak rozhorlila nad „*slabošskými inteligenty typu Subockého*“, „*chamtivci*“ („*rvači*“), „*šejdíři*“ („*žuliki*“) a „*povalači*“ („*lodyři*“), pro něž je charakteristický „*svrab minulosti*“ („*korosta prošlogo*“) a „*odpor k práci*“.²³⁶

V uvedených případech byl aktivizován stereotyp o Židech, kteří manuálně nepracují, ale snaží se přiživovat a cílevědomě obohacovat na úkor „*Nežidů*“, založený na tradiční socioekonomické roli Židů v „*neproduktivních*“ profesích (správci statků, obchodníci, krčmáři, lichváři). Prostřednictvím tohoto stereotypu je pak možné vysvětlit třeba i to, proč byla kampaň proti kosmopolitismu až na výjimky zacílena nikoli do řad autorů uměleckých děl (divadelníků, spisovatelů, hudebníků či filmařů), ale do řad kritiků a teoretiků, tedy do řad té části humanitní inteligence, jejíž představitelé umělecká díla sami nevytvářejí, pouze hodnotí, analyzují a kritizují umělecká díla vytvořená jinými lidmi, především ruskými (ruskými sovětskými) umělci.

Opozice ruských umělců a kritiků s neruskými jmény je ještě podtrhována zdůrazňováním skutečnosti, že ti druzí ani nejsou Rusové, neztotožňují se s Ruskem a všechno ruské nenávidí. „*Pravda*“ se tak 28. ledna ptala, jakou představu může mít A. Gurvič o národním charakteru ruského sovětského člověka a „*Litěraturnaja gazeta*“ dodala, že se pouze „*vysmíval historii ruského národa, charakteru ruského člověka, samotnému Rusku*“.²³⁷ I. Al'tman podle sovětské propagandy „*nenávidí všechno ruské, všechno sovětské*“, Juzovskij „*očerňoval historickou minulost i budoucnost Ruska a ruského národa*“ a „*nechce znát ruský jazyk, ruský národ, ruskou kulturu*“ a Subockij nepřiznává ruskému národu ani jedinou hrdinskou vlastnost.²³⁸ Kritici „*kosmopolité*“

²³⁵ *Na partijnom sobranii Soveta sovětskich pisatelej*. Sovetskoje iskusstvo, 12.2.1949.

²³⁶ *Suščestvo bezdušnoje*. Litěraturnaja gazeta, 16.2.1949.

²³⁷ *Ob odnoj antipatriotičeskoj grupe téatralnych kritikov*. Pravda, 28.1.1949; *Za patriotičeskiju sovětskiju dramaturgiju*. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949.

²³⁸ *Buržoaznyj nacionalist Al'tman*. Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949; *Do konca razoblačit' antipatriotičeskiju gruppu téatralnych kritikov*. Litěraturnaja gazeta, 29.1.1949; *Suščestvo bezdušnoje*. Litěraturnaja gazeta, 16.2.1949.

pak navíc „*ani neumějí psát rusky*“ a domlouvají se jazykem, který „*ruskému čtenáři zní barbarsky a podivně*“.²³⁹

Kosmopolita Ahasver. Stereotyp o „Věčném Židovi“.

„Vy jste Moskvan?“

„Ne, já jsem kosmopolita, nejsem nikde hlášen.“ (...)

A po krátké pauze dodal: „Víte, já jsem opravdu kosmopolita Ahasver.“²⁴⁰

Těmito slovy vstupuje do děje povídky Vsevoloda Ivanova „*Ahasver*“ („*Agasfer*“) jeho hlavní postava. Apokryfní legenda o „bludném“ či „věčném“ Židovi, poutníku časem i prostorem, patří mezi ústřední mýty evropské kultury. Zejména prostřednictvím překladů evropských romantiků doputoval v první polovině 19. století také do ruské literatury a jejím prostřednictvím do ruského kulturního a společenského kontextu.

V obrazu „*Ahasvera*“ se prostřednictvím synekdochické metonymie *pars pro toto* odráží představa celého židovského národa, jeho nuceného putování po vyhnání z Jeruzaléma a rozptýlení do celého světa, stejně jako řadu staletí trvající život v diaspoře. Tento charakter obrazu „*Ahasvera*“ vystihl M. Gorkij v eseji „*Legenda o Ahasverovi – „Věčném Židovi“*“ („*Legenda ob Agasfere – „Večnom Žide*“): „Tato legenda (...) v obraze jednoho Žida jakoby podtrhuje nesmrtelnost izraelského národa, rozestého po celé zemi a všude vynikajícího svou životaschopností.“²⁴¹

V antisemitském diskurzu se obraz „*Ahasvera*“ jako reprezentanta celého židovského společenství objevuje od druhé poloviny 19. století. Jeho prostřednictvím bylo poukazováno na kulturní odlišnost Židů a jejich neukotvenost, nezakořeněnost ve společnosti, čímž byl zpochybňován jejich status jako rovnoprávných občanů. Jakýmsi vrcholem využití obrazu „*Ahasvera*“ k propagaci antisemitismu je na nacistický pseudodokumentární film „*Věčný Žid*“ („*Der ewige Jude*“), natočený v roce 1940 jako součást propagandistické přípravy „konečného řešení“.²⁴²

²³⁹ Do konca razoblačit' antipatriotičeskiju gruppu teatralnych kritikov. Litěraturnaja gazeta, 29.1.1949.

²⁴⁰ IVANOV, Vsevolod. *Agasfer*. Librosek. Mnoho knig [online]. Dostupné z www: <<http://lib.rus.ec/b/207436/ead>>.

²⁴¹ GORKIJ, Maksim. *Legenda ob Agasfere – Večnom Žide. Predislovije*. In: *Legenda ob Agasfere : Poemy Šubarta, Lenau i Beranže*. Petěrburg, 1919.

²⁴² FINGERLAND, Jan. *Ahasver – věčně na cestách*. Teologie&Společnost, 3, 2005. Dostupné z www: <<http://www.cdk.cz/ts/clanky/92/ahasver-vecne-na-cestach/>>

Obraz „kosmopolity“ jako odrodilce bez vlasti, člověka „bez rodu a plemene“, „ilegálního tuláka po lidském společenství“ („bespačportnyj brodjaga v čelovečestve“) k tomuto symbolickému obrazu „Ahasvera“ a jeho atributům bezprostředně odkazuje, čímž je v sémiotické rovině především akcentován jeho židovský původ „kosmopolity“.²⁴³

Hrdinové a zbabělci. Stereotyp o zbabělých Židech.

„Národ ví, jak si tihle Zalkindové a Libermanové počínali v týlu a na frontě, a není těžké si představit, jaký to dělá dojem,“ napsala v srpnu 1948 A. A. Ždanovovi jistá L. Kraskovová, která si stěžovala na převahu Židů v redakci literárního časopisu „Novyj mir“ a kritiků židovského původu publikujících na jeho stránkách.²⁴⁴ Úmyslně tak zahrála na notu pevně zakořeněného stereotypu o tom, že se Židé za druhé světové války vyhýbali aktivní vojenské službě, skrývali se v týlu a nepodíleli se na hrdinství a ztrátách sovětského lidu.

Tuto dezinformaci šířila na okupovaných územích německá nacistická propaganda. Spolu s řadou dalších protižidovsky zaměřených hesel byla součástí celkové propagandistické strategie, která představovala příchod německé armády jako osvoboditelský boj proti „židobolševikům“, utlačujícím neruské národy. Zejména na území Ukrajiny a Běloruska padla tato propaganda na živnou půdu připravenou na jedné straně silným separatismem a na straně druhé tradičně přítomnou silnou judofobií, což se projevilo značným nárůstem antisemitských nálad mezi místním obyvatelstvem.

Ze sovětské strany se za války ozývaly ojedinělé hlasy, které se tento stereotyp snažily vyvrátit. Například Ilja Erenburg v časopise „Bolševik“ psal: „Zbytečně Němci popouzeli naše národy proti Židům. V každém pluku jsou židovští vojáci, kteří spolu s ostatními vojáky odvážně brání společnou vlast, a tam, kde byla prolita společná krev, je inkoust pomluv bezmocný.“²⁴⁵ Byly to však hlasy spíše ojedinělé, které nemohly přehlušit daleko silnější hlas oficiální sovětské propagandy, bagatelizující zásluhy vojáků židovského původu v bojových operacích Rudé armády. Např. v lednu 1943 byla v tomtéž časopise „Bolševik“ publikována statistika vojáků odměněných bojovými vyznamenáními a medailemi sestavená podle národnostního klíče. Židům bylo v tomto

²⁴³ Do konca razoblačit' antipatriotičeskiju gruppu teatral'nych kritikov. Litěraturnaja gazeta, 29.1.1949; Rešitel'no razoblačit' proiski buržuaznych estetov. Litěraturnaja gazeta, 26.2.1949.

²⁴⁴ Pis'mo L. Kraskovoj A.A. Ždanovu: Protiv zasil'ja jevrejev v pečati. In: Stalin i kosmopolitizm, s. 185.

²⁴⁵ Bolševik, č. 19-20, 1942. Cit. dle KOSTYRČENKO, G. Tajnaja politika Stalina, s. 228.

přehledu přiznáno úplně poslední místo - po Rusech, Ukrajincích, Bělorusech, všech ostatních sovětských titulárních národnostech a dokonce i po Burjatech, Čerkesech, Jakutech a dalších minoritních národnostních skupinách, což naprosto neodpovídalo jejich reálným zásluhám.²⁴⁶

K znevažování obětí židovského obyvatelstva za druhé světové války v očích většinového obyvatelstva velkým dílem přispěla i sovětská politika „mlčení o holocaustu“. V sovětských médiích se informace o masovém vyhlazování židovských obyvatel na okupovaných územích až na výjimky neobjevovaly a případy masových vražd, jako např. v Babím Jaru, byly interpretovány jako součást nacistického teroru proti sovětskému mnohonárodnostnímu obyvatelstvu jako celku, event. se využíval eufemistický obrat „*pokojní obyvatelé*“ („*mirnyje žitěli*“). Informace o holocaustu neměly prakticky žádný prostor ani v hlášeních „*Mimořádné komise pro dokumentování a vyšetřování nacistických zločinů*“ („*Črezvyčajnaja gosudarstvennaja komisija po ustanoveniju i rassledovaniju zlodějanij německo-fašistskich zachvatčikov i ich soobščnikov*“, ČGK), založené v listopadu 1942. Neobjevily se dokonce ani v souvislosti s osvobozením Osvětlemi začátkem května 1945. Masový protižidovský teror byl medializován jen ojediněle. Sám Stalin se o něm zmínil pouze jednou, u příležitosti výročí VŘSR v roce 1941, kdy ovšem nacistickou genocidu zcela nevhodně přirovnal k černosotněnským pogromům v době carského Ruska. Informace o vyvražďování sovětských Židů měly „exporní charakter“ a v poměrně podrobné podobě se objevovaly ve zprávách určených pro zahraniční média.²⁴⁷

Stereotyp o tom, že se Židé na celkovém utrpení ani hrdinství sovětského lidu během tzv. Velké vlastenecké války nepodíleli, byl pro sovětskou společnost v poválečném období stále velmi živý. Tím spíše, že právě kolem utrpení a hrdinství sovětského lidu a jeho válečného vítězství byl budován celý poválečný sovětský ideologický a propagandistický diskurs. Není tedy divu, že sovětská propaganda tento stereotyp během kampaně proti „*kosmopolitismu*“ oprášila a využila jako jeden z charakteristických znaků obrazu „*kosmopolity*“, čímž posílila jeho protižidovský obsah.

²⁴⁶ G. Kostyrčenko uvedené údaje porovnal s archivními dokumenty ministerstva obrany a spočítal, že Židé podle počtu udělených vyznamenání zaujímali v lednu 1943 čtvrté a v polovině téhož roku dokonce třetí místo. Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s.95.

²⁴⁷ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 224-227.

V kampani se tak zdůrazňuje malý podíl „kosmopolitů“ na válečných aktivitách, distanc od válečných prožitků, nepochopení pro hrdinství sovětského lidu a pro oběti, které položil. V horším případě pak distanc a nepochopení střídá cynismus a přezíravost. V oblasti umění se to projevuje kritikou děl s válečnou tematikou. Divadelní kritik A.S. Gurvič tak byl označen za člověka, který si „neváží ani sovětského lidu, ani jeho statečného boje proti hitlerovcům, ani našich nesmrtelných hrdinů, ani těch idejí bolševismu, které držely při životě pracující a vojáky Sovětského svazu v kruté válečné roky...“. Naopak se hrdinství ruského národa vysmívá se a poplivává ho.²⁴⁸ Režisér a filmový kritik L. Trauberg za války natočil film, který „znevažoval obrazy sovětských patriotů – účastníků Velké vlastenecké války“ a B. Dajredžijev s klidem pomluvil naráz deset povídek o Velké vlastenecké válce, když je označil za „maloměšťácké nesmysly tváříci se jako pravá patriotická literatura.“²⁴⁹

4.3 Trpaslíci a giganti. Vizualizace obrazu kosmopolity

Protizidovský prvek kampaně velmi jasně vyvstává v propagandě pracující s vizuálními prostředky, zejména v politické karikatuře. Příznačná je z tohoto pohledu např. karikatura „Trpaslíci a giganti“ („Pigmeji i giganty“), otištěná v humoristickém časopise „Krokodil“ 10. března 1949, která zobrazuje útoky „kosmopolitů“ na různé druhy sovětského (ruského) umění a která již svým názvem odkazuje na propastný rozdíl mezi oběma stranami a na jejich nerovnocennost (příloha č.2).²⁵⁰ Divadelní umění je zde symbolizováno kresbou čechovovského Racka, přičemž výběr autora lyrických a impresionistických dramát byl dán spíše snadným převedením názvu jeho hry do vizuální podoby než jejím socialisticko-realistickým charakterem. Za vzor sovětské dramatiky byl jinak tradičně pokládán Gorkij, jehož hry by ovšem patrně nešlo zobrazit tak elegantní zkratkou. Hudba má podobu portrétů tří velikánů ruské klasiky. Literaturu symbolizuje budova selsovětu, nad níž vlaje rudá vlajka (odkaz na soudobou poému A. Nědogonova „Vlajka nad selsovětem“ („Flag nad selsovětom“). Film je znázorněn postavou sošného filmaře stojícím za rudou kamerou a výtvarné umění konvenčním sousoším dělníka a rolnice.

²⁴⁸ *Vrag sovetskoj kul'tury Gurvič*. Sovetskoje iskusstvo, 26.2.1949; *Ich metody*. Litěraturnaja gazeta, 2.3. 1949.

²⁴⁹ *Bezrodnyje kosmopolity v kinoiskusstve*. Sovetskoje iskusstvo, 19.2.1949; *Otiščepenec – kosmopolit*. Litěraturnaja gazeta, 23.2.1949.

²⁵⁰ *Krokodil*, č. 7, 10. 3. 1949.

Tyto ikony sovětského (ruského sovětského) umění jsou představeny ve světlých barvách, neúměrně veliké, vzdálené a nedostupné pro malé, tmavé, karikované postavičky „*kosmopolitů*“, kteří se na ně snaží odněkud zdola zaútočit. „*Kosmopolité*“ na těchto karikaturách nesou výrazné semitské rysy – výrazné skobové nosy, ostré brady, dlouhé tenké krky, husté ježaté obočí, řídké nebo naopak husté černé vlasy, rachitické nebo naopak vypasené postavy. Rovněž některé další atributy, jako kulaté brýličky nebo typické klobouky, jasně konotují židovský charakter postav. „*Kosmopolita*“ v pravém dolním rohu „divadelní“ karikatury se nápadně podobá Lvu Trockému. Trockij jako znak, v nějž se jeho osobnost proměnila již ve 30. letech, v sobě vhodně propojuje význam židovství s nesmiřitelným politickým a ideologickým nepřátelstvím.

Aby byl jejich negativní význam ještě zřejmější, jsou tělesné znaky některých z nich obohaceny o „nelidské“ prvky, jako čertovská kopyta nebo oslí uši v „hudební“ části karikatury. V poslední „výtvarné“ karikatuře pak jsou „*kosmopolité*“ redukováni do podoby jakéhosi hmyzu, švábů nebo červů, kterým z lidské podoby zůstaly pouze hypertrofované semitské rysy a v jednom případě pouze klobouk jako sémiotický znak židovství. Významové pole obrazu „*kosmopolity*“ tomto případě redukuje na význam „Žid“.

Karikatura se však zdaleka neomezuje na židovský charakter „*kosmopolitů*“. Podobně patrná je i jejich třídní odlišnost, konotovaná zejména prostřednictvím znakového charakteru oblečení, které zcela neodpovídá dělnicko-rolnickému standardu: fraky, bílé límečky, pruhované kalhoty, lakované polobotky na podpatku. Výrazná je také intelektuálnost „*kosmopolitů*“, předávaná rovněž prostřednictvím oblečení a doplňků (brýle), ale také např. prostřednictvím estetizace jejich boje proti sovětskému umění: jejich zbraní jsou pera, jejich municí inkoust, v některých případech otrávený (inkoustová lahvička vyzdobená lebkou a zkříženými hnáty). Patrný je rovněž prvek prozápadní orientace „*kosmopolitů*“. Jeden z nich útočí na ruskou klasickou hudbu kyjem v podobě saxofonu – emblematického hudebního nástroje úpadkové západní hudby. Ve „filmové“ části karikatury pak „*kosmopolita*“ mává před rudou kamerou kovbojským kloboukem („*starým kovbojským kloboukem Američana Griffitha, sebraným na hollywoodském smetišti*“, jak uvádí doprovodný text) a ve druhé ruce drží ceduli ukazující směr do Hollywoodu, kam se snaží odlákat pozornost sovětského filmaře.

4.4 Závěr.

Na této karikatuře je zároveň dobře patrný celkový charakter celé kampaně proti „*kosmopolitismu*“. Ten v sobě zahrnoval vnitřní i vnější moment, přičemž oba byly úzce provázány. Kampaň proti „*kosmopolitismu*“ měla výraznou protizápadní orientaci, přičemž její protizápadní osten byl postupně zesilován, čímž se z něj stala ústřední osa celé kampaně. Akcent na patriotismus, adorace všeho sovětského, především ruského sovětského, a odsouzení jakékoli orientace na Západ sloužilo v kontextu formující se studené války k radikální ideologické a politické izolaci od „nepřátelského“ západního tábora.

Kampaň proti „*kosmopolitismu*“ byla zacílena zejména do řad humanitní inteligence, jejíž nivelizace a unifikace je klíčová pro získání totální kontroly nad společností a její ideologickou homogenizaci. V tom kampaň proti „*kosmopolitismu*“ navazovala na období vrcholné „*ždanovštiny*“, která se pod heslem boje proti „*antipatriotismu*“ a „*poklonkování před Západem*“ snažila o totéž.

S protiintelektuálním zaměřením úzce souvisí protižidovský charakter kampaně. Ten není možné redukovat na skutečnost, že velkou část obětí kampaně tvořily osoby židovského původu, protože jich zastoupení v kulturní a vědecké oblasti bylo v důsledku emancipačních a asimilačních procesů ruského Židovstva po pádu monarchie proporcionálně značně vysoké. To je jistě nezpochybnitelný fakt. Důležité však je, jak vyplynulo z předcházející analýzy, že tvůrci kampaně cíleně oživovali některé hluboko usazené protižidovské předsudky a stereotypy. Protižidovské konotace však tvořily jen jeden prvek obrazu „*kosmopolity*“ jako „*nepřítelé*“.

V následujícím období protizápadní a protižidovské motivické okruhy výrazně posílily a propojily se. Jakýmsi předobrazem tohoto vývoje může sloužit karikatura „*Zaoceánský sup: Mými pery psali...*“ („*Zaokeanskij stervjatnik: Moimi perami pisali...*“) otištěná v časopise „*Krokodil*“ 20. března 1949 (příloha č. 3).²⁵¹ Do velké popelnice umístěné těsně u zdi, která přes celou plochu obrázku neprodyšně odděluje ony „dva tábory“, jsou spolu se svými texty vyhozeni i moskevští divadelní kritici. Za touto zdí číhá na svou kořist sup, mrchožrout, který znovu akcentuje významové propojení „*kosmopolitismu*“ s tlením a smrtí. Sup má na hlavě s výraznými semitskými rysy posazen cylinder s americkou vlajkou. V jednom znaku se tu spojuje význam

²⁵¹ Krokodil, č. 8, 20.3. 1949.

západu, bohatství a židovství, který bude v podobě amerických židovských finančníků dominovat další klíčové kampani sledovaného období s výrazným protižidovským rozměrem.

5 „PŘÍPAD LÉKAŘŮ“.

Dne 13. ledna 1953 byla ve všech klíčových sovětských novinách a v rozhlase zveřejněna zpráva tiskové agentury TASS o odhalení a zatčení skupiny lékařů s povětšinou neruskými jmény, kteří prostřednictvím špatné diagnózy a nevhodné léčby přivodili smrt A.S. Ščerbakova a A.A. Ždanova a stejným způsobem chtěli usmrtit další významné představitele země. Tito lékaři měli být napojeni na mezinárodní sionistické organizace a jejich prostřednictvím na zahraniční zpravodajské služby.²⁵² Toto oznámení stálo na počátku další rozsáhlé propagandistické kampaně, která ovládala sovětská média až do Stalinovy smrti a kterou stalinský antisemitismus svým způsobem kulminoval.

5.1 Špióni, traviči, vrazi v bílých pláštích. Vyostření obrazu nepřítele

Podobně jako v případě kampaně proti „*kosmopolitismu*“ i tentokrát sovětská propaganda zkonstruovala figuru nepřítele kolektivního – skupinu lékařů. V průběhu celé kampaně je skupinový charakter akcentován. Propaganda hovoří o „skupině“ („*teroristická skupina lékařů*“), „bandě“ („*banda zvěře v lidské podobě*“ („*bandy čelovekoobraznych zverej*“), „*banda travičů*“, „*odporná banda nájemných vrahů*“), „tlupě“ („*tlupa lékařů – travičů*“ („*šajka vračej otravitelej*“) či „haldě“ („*kučka*“) („*žalostná halda opovrženihodných zrádců vlasti*“).²⁵³ Důsledně je také užíváno množné číslo „lékaři“: „*lékaři – záškodníci*“, „*lékaři – zločinci*“, „*lékaři – vrazi*“. Také jejich činnost je zobrazována jako činnost skupinová, organizovaná, předem promyšlená a naplánovaná - působili „*úmyslně*“ („*namereno*“) a „*záměrně*“ („*umyšleno*“), podle „*zločinných plánů*“.²⁵⁴

Jak je patrné, významové pole tohoto obrazu „*nepřítele*“ bylo budováno kolem pojmu „*zločin*“, přičemž se jednalo jak o zločin proti životu jednotlivce („*vrazi*“, „*traviči*“, „*zabijáci*“ („*umertviteli*“), tak proti státu („*špióni*“, „*agenti*“, „*teroristi*“, „*zrádci vlasti*“). V rámci kampaně však má i zločin proti jednotlivci povahu protistátní, neboť „*zločinná*“ činnost lékařů – usmrcení prostřednictvím špatné diagnózy a nevhodné léčby - byla zaměřena výlučně proti významným sovětským politikům (A.S.

²⁵² *Arest gruppy vračej-vreditělej*. Pravda, 13.1. 1953.

²⁵³ *Arest gruppy vračej-vreditělej*. Pravda, 13.1. 1953; *Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej*. Pravda, 13.1.1953; *Špiony i ubijcy pojmany s poličnym*. Komsomol'skaja pravda, 13.1.1953; *Špiony i ubijcy razoblačeny*. Litěraturnaja gazeta, 13.1.1953.

²⁵⁴ *Arest gruppy vračej-vreditělej*. Pravda, 13.1. 1953.

Ščerbakov, A.A. Ždanov) a vojenským velitelům, tedy představitelům státu. Lékaři se také provinili i proti některým abstraktním mravním a morálním zásadám: „*pošlapali posvátnou zástavu vědy*“, „*pošpinili čest vědců*“, „*pošpinili ušlechtilý a vysoce ceněný titul lékaře*“²⁵⁵ Tato provinění jsou z pohledu propagandy skoro stejně závažná, jako ta první: „*Kromě vlastizrady není ohavnější zločin, než zklamání důvěry nemocného, není odpornější zločinec, než vrah, skrývající se za bílým lékařským pláštěm,*“ shrnula hierarchii zločinů „*Pravda*“ a „*Krokodil*“ dodal, že „*historie nezná takovou naprostou zdivočelost* („*odičanie*“), *takovou hloubku morálního pádu.*“²⁵⁶ Oproti předcházejícímu období se tak obraz skupiny lékařů jako „*nepřítele*“ výrazně vyostřuje.

5.2 Zvěř v lidské podobě. Dehumanizace obrazu nepřítele

Jedním ze základních znaků skupiny lékařů, který konotuje jejich nepřátelskou podstatu, je utajenost, skrytost, maska skrývající pravou tvář. „*Podlí špioni a vrazi pod maskou profesorů – lékařů*“, hlásala 13. ledna „*Pravda*“.²⁵⁷ Lékaři byli „*základní a dobře maskovaní*“, skrývali se „*za vysoké a ušlechtilé tituly vědců*“, „*pod maskou profesorů medicíny a vědců*“.²⁵⁸ Podobně jako v případě kampaně proti „*kosmopolitismu*“ proto byl základním dynamickým momentem kampaně proces jejich odhalení a demaskování. „*Špioni a vrazi odhaleni*“, hlásala 13. ledna „*Litěraturnaja gazeta*“.²⁵⁹ Časopis „*Krokodil*“ pak otiskl karikaturu, která probíhající kampaň zkratkovitě znázornila právě jako proces demaskování nepřítele (příloha č. 4). Z postavy, kterou v ponižujícím a dehonestujícím gestu drží za límec neúměrně veliká ruka - ruka zákona nebo dělnická pěst – padá bílý plášť se symbolem červeného kříže, lékařská čepice a maska nesoucí výrazné semitské rysy (kulaté brýle, dlouhý ostrý nos, dlouhá tenká bradka). Zpod převleku židovského lékaře se dere obtloustlá postava amerického gangstera v tmavých brýlích a pruhovaném obleku, z jehož zakrvácených prstů se na zem sypou americké mince. Stopy od něj vedou k cylindru s nápisem „*americká, britská rozvědka, Joint*“ a se symbolem amerického dolaru, ze kterého vykukuje několik postav maskovaných za klobouky, tmavé brýle a dlouhé pláště. „*Orgány státní bezpečnosti*

²⁵⁵ *Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej. Pravda, 13.1.1953; Špiony i ubijcy razoblačeny. Litěraturnaja gazeta, 13.1.1953.*

²⁵⁶ *Počta Lidiji Timanšuk. Pravda, 20.2.1953; Očšipannyj džojnt. Krokodil, 20.2.1953.*

²⁵⁷ *Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej. Pravda, 13.1.1953.*

²⁵⁸ *Počta Lidiji Timanšuk. Pravda 20.2.1953; Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej. Pravda, 13.1.1953; Špiony i ubijcy razoblačeny. Litěraturnaja gazeta, 13.1.1953.*

²⁵⁹ *Špiony i ubijcy razoblačeny. Litěraturnaja gazeta, 13.1.1953.*

odhalily teroristickou skupinu lékařů – záškodníků, agentů zahraničních rozvědek,“ uvádí text doprovázející karikaturu.²⁶⁰

Peníze sypoucí se z rukou odhaleného nepřítele jsou nejen znakem napojení na zahraniční zpravodajské služby, ale také znakem jeho bezcharakterní prodejnosti. Výrazy, kterými propaganda lékaře označovala, často konotovaly právě tuto prodejnost: „*nájemní vrazi*“, „*nájemní agenti*“, „*žoldáci*“ („*najmiti*“), kteří se „*prodali*“ a „*byli koupeni*“ za dolary a libry. Jak uvedla „*Pravda*“: „*bylo prokázáno, že všichni členové teroristické skupiny lékařů sloužili zahraničním rozvědkám, prodali jim duši i tělo, stali se jejich nájemnými agenty.*“²⁶¹

Jako lidé, kteří „*prodali duši i tělo*“, pak lékaři přestávají být lidskými bytostmi, ztrácejí právo být označováni za „*člověka*“. Stávají se z nich „*vyvrhelové lidského společenství*“ („*izvergi čelovečestva*“), „*zvěř v lidské podobě*“ („*čelovekoobraznyje zveri*“), „*odporné zrůdy*“ („*gnusnyje vyrodki*“), které „*ztratily lidskou podobu*“.²⁶² Proti takovým nelidským bytostem mohou i v éře „*vědeckého socialismu*“ platit magická zaklínadla – „*ať jsou navždy prokleti*“, „*ať jsou třikrát prokleti*“, vyzývá sovětská propaganda.²⁶³

5.3 Antisemitské významové pole

Prvním patrným znakem konotujícím protižidovský charakter kampaně byla i v tomto případě jména lékařů, o jejichž zatčení informovala zpráva TASS. Z devíti jmen jich bylo šest výrazně neruských, konotujících židovský původ svých nositelů - M.S. Vovsi, M.B. Kogan, B.B. Kogan, A. I. Fel'dman, J. G. Etinger a A.M. Grinštejn.

Zpráva však rovněž uváděla, že většina zatčených lékařů - a v závorce byli vyjmenováni právě ti s neruskými jmény - byla napojena na mezinárodní židovskou buržoazně nacionalistickou organizaci „*Joint*“ a pokyny ke své činnosti dostávala prostřednictvím moskevského lékaře B.A. Šimelioviče, jednoho z nedávno popravených zástupců Židovského antifašistického výboru, a S. Michoelse, který zde byl přesně pět let od své násilné smrti vydávaný za tragickou nehodu poprvé veřejně označen za

²⁶⁰ *Sledy prestuplenij*. Krokodil, 30.1.1953.

²⁶¹ *Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej*. Pravda, 13.1.1953.

²⁶² *Arest gruppy vračej-vreditělej*. Pravda, 13.1.1953. *Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej*. Pravda, 13.1.1953; *Špiony i ubijcy pod ličinoj učenyh – vračej*. Izvestija, 13.1.1953.

²⁶³ *Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperIALIZMA*. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953. *Počta Lidiji Timanšuk*. Pravda, 20.2.1953.

„známého židovského buržoazního nacionalistu“ a zařazen mezi nepřátele státu.²⁶⁴ Propaganda tak poprvé prolomila mlčení, které provázelo likvidaci židovské inteligence a proces proti Židovskému antifašistickému výboru, v němž byly teprve před půl rokem vyneseny rozsudky smrti. Zároveň tak zdůraznila jeho provázanost „případu JAK“ s aktuálním kauzou kremelských lékařů.

Protižidovský charakter nové kampaně byl tedy tentokrát konotován mnohem otevřeněji a ostentativněji, než v případě kampaně proti „kosmopolitům“, přičemž jeho významové pole se rozevíralo od tradičních protižidovských stereotypů přes antisionismus po antiizraelské výpady.

5.3.1 Jidášská tlupa. Tradiční protižidovské stereotypy

Hluběji v textu kampaně se rozeznávají i některé tradiční, historicky, socioekonomicky a kulturně podmíněné protižidovské stereotypy a fobie, které protižidovský charakter kampaně dále posilovaly. Nejvýraznější z nich byl stereotyp o rituální vraždě.

Mýtus o tom, že talmud předepisuje jako přísadu do tradičního židovského nekvašeného chleba křesťanskou, nejlépe dětskou krev, vyrůstá z archetypální xenofobní představy cizince jako nositele smrti (války, epidemie, sucha apod.). Obraz cizince, pojídajícího děti, tak představoval jakési univerzální varování před nebezpečím, které ohrožuje pokračování rodu.²⁶⁵ Spolu s příchodem křesťanství se znakové pole „Žida“ jako nositele smrti rozšířilo o význam odpovědnosti za smrt Ježíše Krista, jedné z hypostazí trojjediného křesťanského Boha, který nejvýrazněji přetrvává v obrazu Jidáše. Od dob osvícenectví stereotyp o rituální vraždě ustoupil do pozadí, ale ve vědomí společnosti přetrvával dál, např. prostřednictvím „výchovného“ strašení dětí. V moderní době pak byl akcentován např. v procesu s Leopoldem Hilsnerem v Čechách (1899) a Mendelem Bejlisem v Rusku (1913).

Ozvučky tohoto stereotypu o rituální vraždě zaznívají i v propagandistické kampani následující po odhalení skupiny židovských lékařů. Obraz „vrahů“ a „travičů“, kteří podle propagandy připravili o život několik významných sovětských činitelů,

²⁶⁴ *Arest gruppy vračej-vreditělej*. Pravda 13.1. 1953.

²⁶⁵ PELLAR Šimon. *Hrdí orlí ve smrtelném obklíčení : Polské stereotypizované vidění moderního světa*. Praha, 2009, s. 42-43.

označovaných za „syny své vlasti“, s cílem rozložit zemi a oslabit její obranu, tedy připravit jí válečnou porážku, toto stereotypní schéma cizince (Žida) jako nositele smrti naplňuje.

Časopis „Krokodil“ v eseji „Traviči“ („Otraviteli“) označil zatčené lékaře za Jidáše, „jidášskou tlupu“ („iudina šajka“) a Michoelse za „komedianta, pro nějž nebylo nic svaté, který za třicet stříbrných prodával svoji duši „zemi Žlutého ďábla“, již si vybral za vlast.“²⁶⁶ V obraze Jidáše se také znovu akcentuje význam „prodejnosti“, „zaprodanosti“, který je analyzován výše. Avšak nosnost tohoto biblického přirovnání je výrazně umocněna tím, že podle vyšetřovatelů se lékaři měli pokusit připravit o zdraví a život nejvyšší sovětské vedení, včetně samotného Stalina, který v rámci sovětské mýtovtorby představoval bytost nedostupnou, nadlidskou, věčnou – tedy jakési sekulární sovětské božstvo.

Zatčení lékaři tak pro sovětský svět představovali nositele jak smrti „fyzické“ (vydání SSSR na válečnou porážku), tak smrti „duchovní“, „kosmické“ (smrt sovětského božstva). Stereotyp rituální vraždy tak v tomto případě nabyl univerzálního rozměru.

5.3.2 Pretendenti na světvládu. Protisionistické znaky kampaně

Buržoazní nacionalismus byl ze sovětského pohledu ideologií nepřátelskou, neboť přímo ohrožoval ideologické základy, na nichž byl Sovětský svaz vystaven. Sionismus jako židovský buržoazní nacionalismus pak navíc odporoval i sovětské politice podporující asimilaci a deetnizaci ruských Židů. „Komunisté a sionisté se ostře rozcházelí v pohledu na sociální ideál židovství, na místo, roli a budoucnost jeho historicky vzniklých tradičních samosprávných orgánů a náboženských institucí, na perspektivy národnostní státnosti i problematiku jazyka spojujícího všechny Židy světa“, popsal vztah sovětského režimu k sionismu G. Kostyrčenko.²⁶⁷ Organizované sionistické skupiny působící na území Sovětského svazu proto byly zlikvidovány již ve dvacátých letech, a to za významné podpory prosovětských jidišských organizací. Ty tak z pohledu sovětské moci splnily svou historickou úlohu, proto byly jejich aktivity ve 30. letech postupně utlumeny. Vytvoření Židovské autonomní oblasti na Dálném Východě v roce 1934 pak Sovětský svaz prezentoval jako definitivní a úspěšné

²⁶⁶ *Otravitěli*. Krokodil, 30.1.1953.

²⁶⁷ KOSTYRČENKO, G. *Tajnája politika Stalina*, s. 61.

rozřešení „židovské otázky“ na svém území. V období po druhé světové válce se však v souvislosti s mezinárodně-politickým vývojem na Blízkém Východě sionistická otázka znovu aktualizovala.

„*Odhalení bandy lékařů – travičů je úderem proti mezinárodní židovské sionistické organizaci*“, uvedla 13. ledna „*Pravda*“ v článku doprovázejícím otištění zprávy TASS, a akcentovala tak protisionistické zaměření kampaně.²⁶⁸ Toto protisionistické zaměření bylo budováno především prostřednictvím oživení tradičního stereotypu o celosvětovém židovském spiknutí. Ten se zrodil během 19. století, kdy se velká část Židů velmi rychle asimilovala a zapojila do ekonomických, politických a kulturních aktivit většinové společnosti. Obrovský úspěch řady finančníků a podnikatelů židovského původu, který oslaboval výsadní postavení aristokracie a církve, vyvolával nejen závist, ale i podezření, že ho bylo dosaženo nepoctivě, zejména prostřednictvím nadnárodního propojení židovských komunit. Obavy z židovského spiknutí s cílem narušit tradiční společenské uspořádání a ovládnout svět se zhmotnily v podobě tzv. „*Protokolů sionských mudrců*“, které byly poprvé publikovány v roce 1903 v carském Rusku a staly se jedním ze základních kamenů moderního antisemitismu.²⁶⁹

Obraz mezinárodních židovských organizací, jejichž „*krvavá chapadla*“ se natahují nejen do Sovětského svazu, ale i do dalších zemí sovětského bloku, byl jedním z dominantních obrazů kampaně.²⁷⁰ Tyto organizace mívaly podle sovětské propagandy obrovský vliv a kontakty na nejvyšších místech v mnoha zemích – s ruským ministrem vnitra Pleve, Vilémem II., tureckým sultánem, papežem či Chamberlainem. „*Na zemi neexistuje žádná reakční síla, s níž by se sionističtí lídři nepokoušeli navázat vztahy,*“ uváděla „*Komsomolskaja pravda*“, přičemž jim přisoudila i úzké kontakty s fašistickou Itálií a hitlerovským Německem.²⁷¹

Jak však upozornila tatáž „*Komsomolskaja pravda*“, po druhé světové válce se mezinárodní sionistické organizace dostaly pod kontrolu amerických imperialistů: „*Toto hnutí, široce rozvětvené po celé Evropě, zahrnující mnoho různých organizací, se zdálo být pro nové pretendenty na světovládu velmi vhodným nástrojem špionáže, diverze a*

²⁶⁸ Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej. *Pravda*, 13.1.1953.

²⁶⁹ Srov.: LAQUEUR, W. *Mění se tvář antisemitismu*, s. 85 nn. O Protokolech sionských mudrců též např. TAZBIR, Janusz. *Protokoly sionských mudrců: pravda nebo podvrh?* Praha, 1996.

²⁷⁰ *Terorističeskij akt v Tel'-Avive i falšivaja igra pravitelej Izrailja*. *Pravda*, 14.2.1953.

²⁷¹ *Sionistskaja agentura amerikanskogo imperializma*. *Komsomolskaja pravda*, 24.2.1953.

*škůdcovství, zaměřeným proti Sovětskému svazu a lidově demokratickým zemím.*²⁷²

V rámci stereotypu o světovém židovském spiknutí se tak protizidovské sémiotické pole velmi úzce propojuje se sémiotickým polem protizápadním.

Sionistické organizace, jak je zobrazuje sovětská propaganda, jsou tedy na Spojených státech zcela závislé. Jsou jejich „*horlivými lokaji*“, kteří se „*prodali podněcovačům války*“.²⁷³ Pod rouškou dobročinnosti financují jejich aktivity američtí židovští podnikatelé a bankéři, kteří prostřednictvím svého finančního vlivu uplatňují i vliv politický. Pro Spojené státy přitom sionistické organizace plní hlavně „*špinavou práci*“, ty „*nejzločinnější úkoly*“, ty „*nejšpinavější a nejhnusnější rozkazy*“, „*špinavé a krvavé povely*“.²⁷⁴ „*Neexistuje žádná hanebnost a podlost, kterou by sionističtí agenti nevykonali, aby si šplhli u svých pánů.*“, uvedly „*Izvestija*“.²⁷⁵ Provozují tak teroristickou a diverzní činnost, špionáž, sabotáž, „*hnusné provokace a avantýry proti zemím mírového, lidově-demokratického tábora*“, jako byly např. právě aktivity zatčených lékařů.²⁷⁶

Klíčové postavení v tomto ohledu zaujímá „*Joint*“, který podle zprávy TASS vytvořila americká rozvědka a využívala ho pro „*špiónskou, teroristickou a další podvratnou činnost*“.²⁷⁷ V očích sovětské propagandy se z této organizace stalo „*centrum mezinárodní špiónské a diverzní činnosti*“, jehož kádry se „*verbují z různých antispoločenských živlů (,podonki občestva“), trockistů, buržoazních nacionalistů a různých odrodilých kosmopolitů, kteří za dolary prodávají svou čest, svůj národ a svou zemi*“.²⁷⁸ K těm propaganda počítala i zatčené lékaře.

Z postu pretendentů na světovládu, který jim přisuzoval stereotyp o celosvětovém židovském spiknutí, tak mezinárodní židovské organizace v sovětské propagandě sledovaného období klesly na úroveň nástroje v rukou nového uchazeče o ovládnutí světa.

²⁷² *Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialisma*. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953.

²⁷³ *Izrail' v planach amerikanskich imperialistov*. Izvestija, 24.2.1953.

²⁷⁴ *Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialisma*. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953; *Oščipannyj „Džojnt“*. Krokodil, 20.2.1953; *Otravitěli*. Krokodil, 30.1.1953.

²⁷⁵ *Izrail' v planach amerikanskich imperialistov*. Izvestija, 24.2.1953.

²⁷⁶ *Izrail' v planach amerikanskich imperialistov*. Izvestija, 24.2.1953.

²⁷⁷ *Arest grupy vračej-vreditělej*. Pravda 13.1. 1953.

²⁷⁸ *Izrail' v planach amerikanskich imperialistov*. Izvestija, 24.2.1953.

5.3.3 Smečka vztekých psů z Tel Avivu. Protiizraelské znaky kampaně

Jak bylo uvedeno výše, sionistická problematika se v Sovětském svazu znovu aktivizovala zejména v souvislosti se vznikem Izraele. Protisionistické a protiizraelské znaky byly proto v sovětské propagandě velmi úzce významově spojovány. Sovětská zahraniční politika vůči Izraeli prošla v poválečném období poměrně dramatickou a rychlou proměnou od jakéhosi patrona nové židovské státnosti v době jejího vzniku k pozici jejího nesmiřitelného nepřítele v době, kdy začal přecházet do orbity vlivu Spojených států. Tento zahraničněpolitický obrat kulminoval právě počátkem roku 1953. Výbuch bomby na sovětském velvyslanectví v Tel Avivu dne 9. února se stal pro sovětskou stranu záminkou pro přerušování diplomatických styků s Izraelem. Toto rozuzlení, k němuž se dlouhodobě schylovalo, mělo na sémiotickou podobu kampaně výrazný vliv.

Sovětský svaz ve své oficiální reakci publikované 12. února v sovětských médiích obvinil oficiální představitele Izraele ze „*systematického podněcování nenávisti a nepřátelství k Sovětskému svazu*“ a jejich oficiální omluvu označil za „*falešnou hru, mající za cíl zamést stopy tohoto zločinu a zbavit se za něj odpovědnosti*.“²⁷⁹ V následujících dnech v sovětských médiích protiizraelská rétorika významně posílila.

Podle sovětské propagandy izraelská oficiální reprezentace dlouhodobě vedla proti Sovětskému svazu štvavou kampaň, která získala „*obzvlášť prudký charakter*“ právě v době, kdy byla v Sovětském svazu odhalena skupina „*vrahů v bílých pláštích*“ a kdy i další země sovětského bloku vedly procesy proti diverzním a teroristickým aktivitám agentů sionistických organizací. „*Komsomol'skaja Pravda*“ proto mohla dát do jedné významové řady případ spiknutí skupiny lékařů, proces proti Slánskému v Československu a explozi v Tel Avivu a označit je za „*články jednoho řetězu*“.²⁸⁰ Případ lékařů dala do přímé souvislosti s podvratnou činností Izraele proti SSSR také „*Pravda*“, přičemž uvedla, že „*smečka vztekých psů z Tel Avivu je ve své krvežíznivosti nechutná a odporná*.“²⁸¹

Sovětská propaganda však intenzivně budovala obraz Izraele jako pouhého nástroje v rukou amerického imperialismu. Například „*Komsomol'skaja pravda*“

²⁷⁹ *Nota Sovetskogo pravitel'stva o prekrašenii diplomatičeskich otnošenij s pravitel'stvom Izrailja v svjazi s vzryvom bomby na teritorii sovětskoj missii v Izraile.* Pravda, 12.2.1953.

²⁸⁰ *Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialisma.* Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953.

²⁸¹ *Terrorističeskij akt v Tel'-Avive i falšivaja igra pravitelej Izrailja.* Pravda, 14.2.1953.

uváděla, že „faktickými majiteli Izraele jsou mocné americké finanční skupiny“.²⁸² Právě americký židovský kapitál podle sovětské propagandy přeměnil Izrael v „základnu amerického imperialismu na Blízkém východě“, ve „vojenskou a námořní základnu a špiónské centrum USA“ a v „předpolí pro organizaci vojenských avantýr proti Sovětskému svazu a lidově-demokratickým zemím.“²⁸³ Izrael a jeho vrcholní představitelé byli označováni za „lokaje amerických imperialistů“, kteří jsou „podřízeni americkým monopolům“, „vyplňují příkazy Washingtonu“, „jednají na rozkaz USA“ a „plní ty nejprovokativnější úkoly podněcovatelů války“.²⁸⁴

Podle novin „Komsomol'skaja pravda“ uznání Izraele ze strany USA předcházela dohoda mezi tehdejším náměstkem ministra zahraničí USA Deanem Achesonem a bývalým ministrem financí a významným americkým židovským filantropem Henrym Morgenthauem, podle níž bude Izrael bezvýhradně sloužit „agresivním plánům amerického imperialismu“.²⁸⁵ Izrael tak v obrazu budovaném sovětskou propagandou ztratil svou suverenitu, za jejíž vznik se Sovětský svaz kdysi tolik zasazoval, a stal se pouhou loutkou v rukou amerického imperialismu a amerického židovského kapitálu.

5.4 Kanibalové skrývající se v jeskyních Wall Street a City. Protizápadní znaky kampaně.

Již v rámci kampaně proti „kosmopolitismu“ protizápadní rétorika postupně sílila a nabývala pro celkovou podobu kampaně na důležitosti. V kampani, provázející „případ lékařů“, se protizápadní významové pole stalo naprosto dominantním. Vlévala se do něj většina znaků, sémantických řad i ostatních významových polí kampaně, které jej tak obohacovaly o nové motivy.

Protizápadní, zejména protiamerické významové pole bylo budováno zejména pomocí válečné rétoriky. Spojené státy, event. tandem Spojené státy a Velká Británie, v němž však USA měly vždy vůdčí roli, vystupovaly jako agresori nového válečného konfliktu, jako „šelmy, které páchají odporné zločiny, organizují jednu provokaci za druhou a rozněcují válečnou hysterii,“ jako „váleční štváči“, kteří se horečnatě chystají

²⁸² *Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialismu*. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953.

²⁸³ *Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialismu*. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953; *Izrail' v planach amerikanskich imperialistov*. Izvestija, 24.2.1953.

²⁸⁴ Tamtéž.

²⁸⁵ *Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialismu*. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953.

„rozpoutat požár nové světové války“, proto „zesilují závody ve zbrojení, staví vojenské základny, stloukají agresivní bloky“.²⁸⁶

Jejich cílem není nic menšího než ustavení vlády nad celým světem. Americkému (americko-britskému) imperialismu „nedá spát plán nadvlády nad světem“, je „posedlý blouznivými plány na dobytí světovlády“.²⁸⁷ Uskutečnění tohoto úmyslu je však možné pouze prostřednictvím likvidace sovětského bloku, „tábora míru a demokracie“.²⁸⁸ Proto Spojené státy a jejich přísluhovači organizují proti těmto zemím diverzní činnost. „Mnohokrát se chapadla těchto hyder natahovala přes oceány a moře k našim hranicím,“ dramatickou metaforou popisuje jejich aktivity „Krokodil“, zatímco „Pravda“ poněkud přizemněji konstatuje, že jak dokazují mnohá fakta, „nitky všech zločinných protistátních spiknutí, odhalených v posledních letech v zemích demokratického tábora, vedou k lídrům americko-britského agresivního bloku“.²⁸⁹

Propaganda tak „případ lékařů“ a některá další odhalená protistátní spiknutí v zemích lidově-demokratického bloku, jako byl proces s L. Rajkem v Maďarsku, s T. Kostovem v Bulharsku, s R. Slánským v Československu, a některé další, připisovala přímé podvrtné činnosti Spojených států. Jako důkaz pro svá tvrzení využívala informaci o přijetí amerického federálního „Zákona o vzájemné bezpečnosti“ („Mutual Security Act“) z října 1951, který schvaloval uvolnění částky 100 milionů dolarů na podvrtnou činnost proti SSSR a sovětskému bloku. „Z těchto prostředků si také kupovaly různé zrádce vlasti bez svědomí a cti, včetně nyní odhalené skupiny vrahů v bílých pláštích,“ uváděla např. „Litěraturnaja gazeta“ a další média v podstatě parafrázovala totéž.²⁹⁰

Jak se však Sovětský svaz hodlá těmto diverzním aktivitám bránit? Za jediný skutečně funkční nástroj boje s nepřítelem byla označena „vysoká politická bdělost“.²⁹¹ Propaganda tedy na rozdíl od předcházející kampaně proti „kosmopolitismu“ nejen odhalovala a demaskovala nepřítele, ale zároveň měla i výrazný apelativní charakter:

²⁸⁶ Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialisma. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953; Izrail' v planach amerikanskich imperialistov. Izvestija, 24.2.1953; Vyše revoljucionnuju bditel'nost'. Komsomol'skaja pravda, 12.2.1953

²⁸⁷ Otravitěli. Krokodil, 30.1.1953; Špiony i ubijcy razoblačeny. Litěraturnaja gazeta, 13.1.1953.

²⁸⁸ Sionističeskaja agentura amerikanskogo imperialisma. Komsomol'skaja pravda, 24.2.1953.

²⁸⁹ Otravitěli. Krokodil, 30.1.1953; Svobodnyje narody povyšajut bditel'nost'. Pravda, 27.2.1953.

²⁹⁰ Špiony i ubijcy razoblačeny. Litěraturnaja gazeta, 13.1.1953.

²⁹¹ Komsomolec, povyšaj revoljucionnuju bditel'nost'. Komsomol'skaja pravda, 1.2.1953.

mobilizovala celou společnost ke zvýšení ostražitosti. „*Komsomolče, zvyš revoluční bdělost*“, „*Výše revoluční bdělost*“, „*Zvyšovat politickou bdělost*“ či prostě „*Bdělost!*“, vyzývala propaganda.²⁹² Opakovaně a v mnoha různých podobách tak variovala základní leninské heslo „*Lidé bděte*“: „*být bdělým všude, každou hodinu a na každém kroku*“, „*být stále ve střehu*“, apod.²⁹³

Za vzor takové revoluční bdělosti byla dávána lékařka Lidije Timašuková, která v roce 1948 upozornila MGB na svůj nesouhlas se závěry ostatních členů konsilia lékařů ošetřujících před smrtí A.A. Ždanova. Tento postup byl označen za „*hrdinský čin*“ a L. Timašuková za něj byla vyznamenána nejvyšším sovětským státním vyznamenáním - řádem V.I. Lenina. Tato sovětská „*Johanka z Arcu*“, která se samojediná postavila proti skupině věhlasných profesorů medicíny a strhla z nich masku, za níž skrývali svou pravou tvář vrahů a zrádců, byla označena za „*symbol sovětského patriotismu, vysoké bdělosti, nesmiřitelného a mužného boje s nepřáteli naší vlasti*“.²⁹⁴ Ze skutečné postavy Lidije Timašukové se stal sémiotický znak nejvyšších sovětských ctností. Její portrét tak patří „*na nejvýznamnější místo v každém rodinném albu*“.²⁹⁵

Zajímavé však je, vůči komu a vůči čemu má být sovětský člověk bdělý. Pochopitelně vůči západnímu imperialismu: „*Ani na okamžik nesmí sovětský občané zapomínat na nebezpečí, které hrozí naší vlasti ze strany mezinárodní imperialistické reakce, ani na okamžik nesmí oslabovat svou bdělost k intrikám válečných štváčů a jejich agentů.*“²⁹⁶ Propaganda však vyzývala, aby se ostražitost a bdělost občanů zaměřila také do vlastních řad: „*I u nás se ještě někde zachovaly zbytky rozdrčených kapitalistických tříd, zamaskovaní nohsledi vymýcených antisovětských skupin, různých rozložených živlů, rozkradačů společného socialistického majetku. I u nás se ještě zachovaly přežitky buržoazní ideologie, psychologie a morálky soukromého vlastnictví, udrželi se nositelé buržoazních názorů a buržoazní morálky – živí lidé, skrytí nepřátelé*

²⁹² *Komsomolec, povyšaj revoljucionnuju bditělnost'*. Kosmomol'skaja pravda, 1.2.1953; *Vyšje revoljucionnuju bditělnost'*. Kosmomol'skaja pravda, 12.2.1953; *Povyšat' političeskiju bditělnost'*. Izvestija, 15.1.1953. *Bditělnost!* Litěraturnaja gazeta, 17.1.1953.

²⁹³ *Komsomolec, povyšaj revoljucionnuju bditělnost'*. Kosmomol'skaja pravda, 1.2.1953; *Povyšat' političeskiju bditělnost'*. Izvestija, 18.1.1953.

²⁹⁴ *Počta Lidiji Timašuk*. Pravda, 20.2.1953.

²⁹⁵ Tamtéž.

²⁹⁶ *Patriotizm sovětskogo čeloveka*. Izvestija 31.1.1953.

našeho národa“.²⁹⁷ Média v té době publikovala různé fejetóny, v nichž odhalovala všemožné podvody, krádeže, machinace a příklady nedostatku bdělosti, které podobné nešvary umožnily. Takové články byly v regionálním tisku běžné už od konce 40. let, v centrálních novinách se však objevily teprve v době kampaně provádějící „*případ lékařů*“.²⁹⁸ Příznačné je, že řada aktérů těchto fejetonů nesla neruská jména – podvodník L.E. Rofman, šmelinář z kyjevského masokombinátu A.V. Emec, falešný vědec A. Šapiro, lékař-podvodník V.B. Každan apod.²⁹⁹ Jejich rejdy umožnila právě ztráta bdělosti sovětských lidí. „*Pravda*“ tak v článku doprovázejícím publikaci zprávy TASS upozornila, že kromě odhalených agentů západních rozvědek má země ještě dalšího nepřítele, „*nepozornost/roztržitost („rotozejstvo“) našich lidí*“, které tvoří „*živnou půdu pro zločinné záškodnictví*“.³⁰⁰ V rámci kampaně tak vzniká nový obraz vnitřního nepřítele.

Proces odhalení nepřátel a zdůraznění patriotismu jako nejvyšší ctnosti³⁰¹ má do sovětských řad vnést ještě větší jednotu: „*ještě těsněji se semkneme okolo strany a jejího vůdce soudruha Stalina*“.³⁰² Podobná monolitnost má být vnesena i do celého sovětského bloku, a to prostřednictvím posílení přátelství mezi lidově-demokratickými zeměmi a Sovětským svazem.³⁰³ To nejen prohloubí izolaci „demokratického tábora“ od „tábora agresivního imperialismu“, ale zároveň to sovětský blok výrazně posílí: „*Semknuté do jediného a mocného socialistického tábora, svobodné národy vědí, že je věc socialismu a demokracie neporazitelná. Sebevědomě kráčí kupředu a neohlíží se ani na provokace, ani na zastrašování*“.³⁰⁴ Výsledek jakéhokoli budoucího konfliktu je tak předem rozhodnut.

²⁹⁷ *Povyšať poličičeskiju bdiťel'nost'*. Izvestija, 18.2.1953.

²⁹⁸ Srov.: KOSTYRČENKO, G. *Stalin protiv "kosmopolitov"*, s. 267-268.

²⁹⁹ *Povyšať poličičeskiju bdiťel'nost'*. Izvestija, 18.2.1953; *Svetila i sputniki*. Pravda, 6.1.1953; *Prostaki i prochodimec*. Pravda 7.2.1953.

³⁰⁰ *Podlyje špiony i ubijcy pod maskoj professorov – vračej*. Pravda, 13.1.1953.

³⁰¹ *Životvornyj sovetskij patriotizm*. Komsomol'skaja pravda, 28.2.1953; *Patriotizm sovetskogo čeloveka*. Izvestija, 31.1.1953.

³⁰² *Počta Lidiji Timašuk*. Pravda, 20.2.1953.

³⁰³ *Svobodnyje narody povyšajut bdiťel'nost'*. Pravda, 27.2.1953.

³⁰⁴ Tamtéž.

5.5 Závěr

Podíváme-li se zpět na znění zprávy tiskové agentury TASS, můžeme snadno určit základní sémiotická pole, která určovala charakter celé kampaně. Zpráva oznamuje, že *„většina účastníků teroristické skupiny (v závorce uvedeni lékaři s neruskými jmény – pozn. aut.) byla napojena na židovskou buržoazně-nacionalistickou organizací „Joint“, kterou založila americká rozvědka...“* Z tohoto krátkého úryvku je zřejmé, že se jedná o významové pole protižidovské (neruská jména, *„židovská organizace“*), protisionistické (*„židovská buržoazně-nacionalistická organizace“*) a protizápadní (*„kterou založila americká rozvědka“*), přičemž všechna tato pole jsou velmi úzce provázána a jen těžko je lze od sebe oddělit.

Dominantu celé kampaně tvoří protizápadní významové pole, k němuž se všechna ostatní sbíhají. Ústřední figurou nepřítele tak je americký (event. angloamerický) imperialismus, usilující o nadvládu nad celým světem. Kampaň se tak jasně řadí do kontextu Studené války, která představovala osu tehdejší mezinárodní politiky. S kontextem Studené války úzce souvisí i protisionistická a protiizraelská rétorika kampaně, která však konotuje i její ostré protižidovské zaměření.

Kampaň provázející spiknutí lékařů byla ve svém protižidovském, antisemitském zaměření daleko otevřenější, než kampaň proti *„kosmopolitům“*. Obraz *„Žida“* jako *„nepřítele“* v ní zároveň prodělal zajímavý obrat. V rámci kampaně proti *„kosmopolitům“* byli Židé vnímáni sice jako prvek svým způsobem cizorodý a škodlivý, ale přece tvořící součást jakéhosi jednoho sovětského celku (zákeřná nemoc napadající organismus, parazit na zdravých výhoncích, jed, proudící organismem, apod.), tedy jako obraz nepřítele vnitřního. V nové kampani se jejich pozice mění a zároveň komplikuje. Obraz *„Žida“* jako *„nepřítele“* se v souvislosti s celkovým protizápadním zaměřením kampaně výrazně externalizuje, a to v podobě mezinárodního sionismu a Izraele. Zároveň však zůstává prostřednictvím různých přežitků buržoazní ideologie, názorů a morálky zakořeněn v sovětské společnosti. Židé tak v rámci této kampaně nadále konotují *„nepřítele“* vnitřního, stávají se však také výrazným *„nepřítelem“* vnějším. Tento posun paradigmatu umožňuje právě výrazná mnohohvrstevnatost znakového charakteru obrazu židovství a jeho rozsáhlé významové pole.

Závěr

Výsledky předchozí analýzy mohou být shrnuty do následujících pěti bodů:

1. Sémiotická textová analýza jednoznačně prokázala, že obě kampaně, jak kampaň proti „*kosmopolitismu*“ v roce 1949, tak kampaň provázející „*případ lékařů*“ v roce 1953, byly orientovány protižidovsky. Nicméně protižidovské významové pole nebylo ani v jednom z případů významovým polem jediným, nedá se tedy hovořit o čistě antisemitské kampani.

Protižidovský charakter kampaní nebyl vyjadřován otevřeně a explicitně, ale zůstal „skryt“ v podobě znaků. Tento skrytý charakter protižidovských projevů měl řadu důvodů, ať už renomé ochránce židovského obyvatelstva, které si SSSR budoval za druhé světové války, ohlas holocaustu v poválečném období či mezinárodně politické aspekty dění na Blízkém Východě. Významným důvodem také byla přetrvávající ideologie internacionalismu, přejatá z porevoluční doby, která však byla důležitým faktorem i ve stalinském období, a to jak s ohledem na vnitřní situaci (např. potlačování nacionalistických tendencí některých konstitutivních národů), tak v mezinárodním ohledu (např. protifašistická propaganda). Antisemitismus a jeho projevy byly v Sovětském svazu trestným činem.

2. Protižidovské významové pole tvořilo nedílnou součást procesu budování obrazu jedné ze základních figur sovětského ideologického kánonu - obrazu „*nepřítele*“. Obraz „*nepřítele*“ je považován za hlavní dynamický prvek totalitárních režimů a nástroj, kterým tyto režimy ospravedlňují svou existenci. S tím souvisí i výrazná bojová a válečná sémantika obou kampaní.

Právě souvislost s budováním obrazu „*nepřítele*“ také naznačuje, proč byl ve sledovaných kampaních využit právě obraz „*Žida*“. Vysvětlení je třeba hledat v tom, že obraz „*Žida*“ nese s obrazem „*nepřítele*“ shodné znaky, a to především znaky konotující cizost, vyloučení, pocit ohrožení apod. Jako takový proto ani „*Žid*“ ani „*nepřítel*“ nepatřili do „*naš*“ společnosti, představuje negaci jejích hodnot. V tomto ohledu byla figura „*Žida*“ zřejmým a pochopitelným nástrojem při konstrukci obrazu „*nepřítele*“.

Obraz „*Žida*“ vzhledem k výrazné mnohovrstevnatosti svého znakového charakteru a širokému významovému poli, které vytváří, mohl dobře konotovat jak

„nepřítele“ vnitřního v podobě „odrodilých kosmopolitů“, „buržoazních nacionalistů“, „zrádců vlasti“ a „vrahů v bílých pláštích“, tak „nepřítele“ vnějšího v podobě mezinárodního sionismu. V obrazu „Žida“ se tak spojují obě základní podoby obrazu „nepřítele“ - vnitřní i vnější. „Židé“ tak v sovětské propagandě vystupovali jako figura jakéhosi „třetího“, která stojí mimo kategorie „nás“ („sovětský“) a „cizí“, mimo kategorie „my“ a „oni“.

3. Obraz „Žida“ jako nepřítele měl ve sledovaném období značnou dynamiku. V kampani proti „kosmopolitismu“ zahrnoval zejména významové pole spjaté s „intelektuálností“, což odpovídá tomu, že tato kampaň byla zaměřena zejména do řad humanitní inteligence, jejíž nivelizace a unifikace byla klíčová pro získání totální kontroly nad společností a její ideologickou homogenizaci. V kampani provázející „případ lékařů“, která byla ve svém protizidovském zaměření daleko otevřenější, pak byl v obraze „Žida“ kladen akcent na jeho vztah se západním imperialistickým táborem či přímo zahraniční původ. Protizidovské významové pole se tak výrazně propojovalo s významovým polem protizápadním a obraz „Židů“ jako „nepřítele“ se v souvislosti tímto protizápadním zaměřením kampaně výrazně externalizoval, a to v podobě mezinárodního sionismu a Izraele.

4. V tomto ohledu dynamika obrazu „Žida“ odráží vývoj utváření obrazu „nepřítele“ obecně. Cílem kampaně proti „kosmopolitismu“ byla především ideologická homogenizace sovětské společnosti po fázi určité liberalizace poměrů v období druhé světové války a zároveň její radikální separace od západního kapitalistického tábora. Proto byl v roce 1949 kladen důraz zejména na „nepřítelství“ vycházející zevnitř společnosti, tedy na „vnitřního nepřítele“. Již průběhu této kampaně však postupně zesilovalo její protizápadní významové pole, které se v roce 1953 během kampaně provázející „případ lékařů“ stalo naprosto dominantním. Tento vývoj je nutné přikládat vývoji na mezinárodní scéně, zejména eskalaci Studené války, založené na nesmiřitelném nepřítelství „demokratického“ a „imperialistického“ tábora. „Nepřítel“ byl proto v této fázi hledán zejména vně sovětské společnost.

5. Stalinský antisemitismus, jak se projevoval ve sledovaných kampaních, se tak výrazně odlišoval od judofobie carských dob založené na historicky podmíněných náboženských a socioekonomických antagonismech vůči židovskému obyvatelstvu, i od

etnických a rasových motivací jako v případě nacistického Německa. Nelze jej ani redukovat na pouhou psychopatologii Stalinovy osobnosti.

Stalinský antisemitismus tvořil jen jednu součást celkového obrazu „*nepřítele*“, který byl využíván jako určité odůvodnění vnitřní i vnější politiky režimu, stejně jako ospravedlnění vnitřních i zahraničních problémů. Jako takový měl tedy především politický charakter. Svými projevy však oživil tradičně zakořeněné stereotypy, komplexy a fobie živelné judofobie. Zejména počátkem roku 1953 v rámci davové hysterie, kterou vzbudil „*případ lékařů*“, hrozilo, že by se oba tyto dva proudy mohly prolnout a přerůst do podoby otevřeného protižidovského násilí, což by bezpochyby otřásl samotnými základy sovětské říše a jejím sociálním uspořádáním. Než k tomu však mohlo dojít, byla kampaň (ať už na Stalinův pokyn nebo v důsledku jeho smrti) zastavena.

Vzhledem k politickému charakteru i rezonanci, kterou vyvolávala v sovětské společnosti, v níž byly tradiční protižidovské stereotypy hluboce zakořeněny, mohla tato specifická podoba antisemitismu jako prostředek formování obrazu „*nepřítele*“ přetrvat i v post-stalinském období.

Summary

The period of late Stalinism (1948-1953) witnessed sharp rise of anti-Jewish animosity and discrimination from the part of the Soviet regime. These tensions were caused by both domestic factors (ideological diversification of Soviet intellectual elite, escalation of Jewish nationalism, struggle for power among highest nomenclature) as well as international factors (transformation of the Soviet-Israeli relations, rise of the Cold War). The thesis analyzes, how these circumstances were reflected at that time. Therefore it tries to identify, how the image of „The Jude“ was formed by the Soviet propaganda and how it changed in the given time period. As a general framework for this analysis the concept of „The Enemy“ will serve which is considered to be one of the basic elements of totalitarian ideologies. The thesis examines by means of semiotic method two significant propaganda campaigns of that period, namely campaign against the “cosmopolitanism” in January – March 1949 and campaign accompanying “The Doctors’ Plot” during January – March 1953. It would try to identify, how the image of “The Enemy” was connected at that time with the notion of “The Jew”.

The thesis is divided into two broad sections. The first one (Chapters 1,2 and 3) comprises theoretical background of the analysis based on definitions of two basic concepts – image of “The Enemy” and anti-Semitism – and description of historical background grounded in thorough assessment of the state of the art in the research field. Historical context of the analysis contains three sub-sections beginning with explanation of the ideological shift from original Soviet internationalism to the so called state anti-Semitism in mid 1930s, following with description of the role of Soviet Jews during the World War II and culminating in historical account of the crucial period 1948-1953.

Second section (Chapters 4 and 5) is dedicated to semiotic analysis of two main antisemitic campaigns of that time. Firstly, the “cosmopolitanism” campaign is analysed in three semiotic frameworks: construction of cosmopolitanism/patriotism dichotomy, the image of cosmopolite and the visual metaphors. The second part concerns the campaign accompanying “The Doctor’s Plot”. It is organized into four semiotic fields: sharpening the image of “The Enemy”, dehumanisation of “The Enemy”, antisemitic connotations and anti-Western rhetorics.

In conclusions I argue that while the campaigns were definitely anti-Semitic, the anti-Semitic nature could not be formulated explicitly because of several reasons

including the ideological framework of the revolutionary internationalism, Holocaust reception and international political controversy concerning the Near-East. Secondly, the use of anti-Semitic signs during the campaigns could not be explained by any socio-economic, racist or individual resentment, but as a strong political instrument contributing to the construction of “The Enemy” of the Soviet regime. The dynamics of these propaganda activities followed the dynamics of rising tension caused by the Cold War. Interestingly, the image of “The Jew” could be part of both the “Inner” as well as the “Outer” “Enemy”.

Použitá literatura

Teorie a metodologie

Monografie:

- ARENDOVÁ, Hannah. *Původ totalitarismu*. Praha, 1996.
- BARTHES, Roland. *Kritika a pravda*. Praha, 1997.
- BARTHES, Roland. *Mytologie*. Praha, 2004.
- DOUBRAVOVÁ, Jarmila. *Sémiotika v teorii a praxi : Proměny a stav oboru do konce 20. století*. Praha, 2002.
- ECO, Umberto. *Teorie sémiotiky*. Praha, 2009.
- FIDELIUS, Petr. *Řeč komunistické moci*. Praha, 1998.
- GLANC, Tomáš (sest.). *Exotika : Výbor z prací tartuské školy*. Brno, 2003.
- HAWKES, Terence. *Strukturalismus a sémiotika*. Brno, 1999.
- LAQUEUR, Walter. *Mění se tvář antisemitismu : Od starověku do dnešních dnů*. Praha, 2007.
- LÉVI-STRAUSS, C. *Strukturální antropologie*. Praha, 2006.
- LÉVI-STRAUSS, C. *Myšlení přírodních národů*. Liberec, 1996.
- LÉVI-STRAUSS, C. *Smutné tropy*, Praha, 1966.
- LOEWENSTEIN, Bedřich W. *My a ti druzí : Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, 1997.
- MACURA, Vladimír. *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha, 2008.
- PELLAR Šimon. *Hrdí orli ve smrtelném obkličení : Polské stereotypizované vidění moderního světa*. Praha, 2009.
- SARTRE, Jean Paul. *Réflexions sur la question juive*. Paris, 1946.
- SAUSSURE, Ferdinand de. *Kurz obecné lingvistiky*. Praha, 1996.
- TAZBIR, Janusz. *Protokoly sionských mudrců: pravda nebo podvrh?* Praha, 1996.
- TONDL, Ladislav.: *Mezi epistemologií a sémiotikou : Deset studií o vztazích poznání a porozumění významu*. Praha, 1996.

Studie:

- FEIN, Helen. *Dimensions of Antisemitism: Attitudes, Collective Accusations and Actions* In: FEIN, Helen (ed.): *The Persisting Question. Sociological Perspectives and Social Contexts of Modern Antisemitism, Current Research on Antisemitism*. Vol. 1, Berlin, 1987.
- FINGERLAND, Jan. *Ahasver – věčně na cestách*. *Teologie&Společnost*, 3, 2005. Dostupné z [www: <http://www.cdk.cz/ts/clanky/92/ahasver-vecne-na-cestach/>](http://www.cdk.cz/ts/clanky/92/ahasver-vecne-na-cestach/).

GLANC, Tomáš. *Závažná lehkost : Riskantní a včasné sondy mnohovrstevnatého spisovatele*. In: MACURA, Vladimír. *Šťastný věk (a jiné studie o socialistické kultuře)*. Praha, 2008, s. 323-333.

HALPERN, Ben. *What is Antisemitism?* Modern Judaism, Vol. 1, No. 3 (Dec., 1981), ss. 251-262.

HOLZ, Klaus. *Die Antisemitische Konstruktion des „Dritten“ und die nationale Ordnung der Welt*. In: von BRAUN, Christina, ZIEGE, Eva-Marie (eds.). *Das "bewegliche" Vorurteil : Aspekte des internationalen Antisemitismus*. Würzburg 2004, ss. 43-63.

LUOSTARINEN, Heikki. *Finnish Russophobia : The Story of an Enemy Image*. Journal of Peace Research, Vol. 26, No. 2 (May, 1989).

PUFELSKA, Agnieszka. *Die „Judäo-Kommune“ : Ein Feindbild in Polen. Das polnische Selbstverständnis im Schatten des Antisemitismus 1939-1948*. Paderborn: Schöningh, 2007.

Historie

AVTORCHANOV, Abdurachman. *Zagadka smerti Stalina*. Frankfurt, 1981.

ANTONOV-OVSEJENKO, Anton. *The time of Stanin : Portrait of a Tyranny*. New York, 1981.

ANTONOV-OVSEJENKO, Anton. *Portret tirana*. Moskva 1994.

BARON, Salo W. *Russian Jews under Tsars and Soviets*. New York, 1964.

BORŠČAGOVSKIJ, Aleksandr Michajlovič. *Obvinjajetsja krov' : dokumental'noje povestvovanije*. Moskva, 1994.

FATEJEV, A. V. *Obraz vruga v sovetskoj propagande : 1945-1954 gg*. Moskva, 2001.

DURMAN, Karel. *Popely ještě žhavé : Válka a nukleární mír*. Praha, 2004.

HELLER, Mikhail. NEKRICH, Aleksand. *Utopia in Power*. London, 1982.

GELLER, Michial. NĚKRIČ, Aleksandr. *Utopija u vlasti*. Moskva, 2000.

GRÜNER, Frank. *Patrioten und Kosmopoliten : Juden im Sowjetstaat 1941-1953*. Köln, 2007.

KOSTYRČENKO, Gennadij V. *V plenu u krasnogo faraona : političeskije presledovanija jevrejev v SSSR v posledneje stalinskoje desjatiletije : dokumental'noje issledovanije*. Moskva, 1994.

KOSTYRČENKO, Gennadij V. *Tajnaja politika Stalina : Vlast' i antisemitizm*. Moskva, 2003.

KOSTYRČENKO, Gennadij V. *Stalin protiv "kosmopolitov" : vlast' i jevrejskaja intelligencija v SSSR*. Moskva, 2009.

LENDVAI, Paul. *Antisemitism without Jews : Communist Eastern Europe*. New York, 1971.

LEVIN, Nora. *The Jews in the Soviet Union since 1917 : Paradox of survival*. Vol.1, Vol. 2. London, New York, 1988.

- MASTNÝ, Vojtěch: *Studená válka a sovětský pocit nejistoty. 1947-1953 : Stalinova léta*. Praha, 2001.
- MEDVEDEV, Roy A. *Let History Judge : The Origins and Consequences of Stalinism*. New York, 1973.
- MEDVEDĚV, Žores A. *Stalin i jevrejskaja problema : novyj analiz*. Moskva, 2004.
- PICHOJA, Rudol'f Germanovič. *Sovetskij Sojuz : istorija vlasti. 1945-1991*. Novosibirsk, 2000.
- RADZINSKIJ, Edvard Stanislavovič. *Stalin*. Moskva, 1997.
- SOLŽENICYN, Aleksandr I. *Dvesti let vmeste. 1795-1995*. Moskva, 2001.
- SOLŽENICYN, Aleksandr, I. *Dvě stě let pospolu : Dějiny rusko-židovských vztahů v letech 1917-1995*. Díl 1: Praha, 2004. Díl 2: Praha, 2005.
- ŠVARC, Solomon M. *Antisemitizm v Sovetskom sojuze*. N'ju-Jork, 1952.
- VAKSBERG, Arkadij I. *Stalin Against the Jews*. New York, 1995.
- VAKSBERG, Arkadij I. *Iz ada v raj i obratno. Jevrejskij vopros po Leninu, Stalinu i Solženicynu*. Moskva, 2003.
- VAKSBERG, Arkadij I. *Stalin proti Židům*. Praha, 2011.
- ZUBKOVA, Jelena Jur'jevna. *Poslevojennoje sovětskoje občestvo: politika i povsednevnost'. 1945-1953*. Moskva, 2000.

Prameny

Edice dokumentů:

- Dekrety Sovetskoj vlasti*. T.1. Moskva, 1957.
- KOSTYRČENKO, Gennadij.V. (sost.). *Gosudarstvennyj antisemitizm v SSSR ot načala do kul'minacii 1938-1953*. Moskva, 2005.
- MICEL', M.: *Jevrei Ukrainy v 1943-1953 gg: očerki dokumentirovannoj istorii*. Kiev, 2004.
- NADŽAFOV, Džachangir Gusejn. BELOUSOVA, Zinaida Sergejevna (sost.). *Stalin i kosmopolitizm : dokumenty Agitpropa CK KPSS 1945-1953*. Moskva, 2005.
- NAUMOV, Vladimir P. (otv. red.): *Nepravednyj sud : poslednij stalinskij rasstrel: stenograma sudebnogo processa nad členami Jevrejskogo antifašistskogo komiteta*. Moskva, 1994.
- PINKUS, Benjamin (red.). *The Soviet Government and the Jews. 1948-1967: A Documented Study*. Cambridge, 1984.
- REDLICH, Shimon. *Propaganda and Nationalism in Wartime Russia : The Jewish Antifascist Committee in the USSR, 1941-1948*. Boulder, 1982.
- REDLICH, Shimon. *War, Holocaust and Stalinism. A documented Study of the Jewish Antifascist Committee in the USSR*. Harwood Academics 1995.
- REDLICH, Šimon (otv. red.), KOSTYRČENKO, Gennadij. (nauč. red.). *Jevrejskij antifašistskij komitet v SSSR 1941-1948: dokumentirovannaja istorija*, Moskva, 1996.
- Sovetsko-izrail'skije otnošenija. Sbornik dokumentov*. Moskva, 2002.

Tisk (výběrově 1948-1953)

Izvestija

Komsomoľ'skaja pravda

Krokodil

Kul'tura i žizň

Litěraturnaja gazeta

Pravda

Sovetskoje iskusstvo

Seznam příloh

Příloha č. 1: Bespačportnyj brodjaga. Krokodil, č. 8, 20.3.1949. (obrázek)

Příloha č. 2: Pigmeji i giganty. Krokodil, č. 7, 10. 3. 1949. (obrázek)

Příloha č. 3: Zaokeanskij stervjatnik: Moimi perami pisali...Krokodil, č. 8, 20.3. 1949. (obrázek)

Příloha č. 4: Sledy prestuplenij. Krokodil, 30.1.1953. (obrázek)